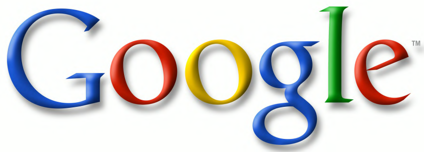

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

GRAD
PK
8531
.A53
M54
1902

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

1701 – 1901

ԳՐԵՑ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Յ. ԱԼԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1902

Digitized by Google

Digitized by Google

A. O. Sarkissian
University of Illinois
(Venice Oct. 24. 1934)

Alan, Houhannes

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

1701 – 1901

Digitized by Google

Digitized by Google

Առ Տէր Օ. Սարգիսեան
Վիեննա. նոյ. 24.1934

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

1701 – 1901

ԳՐԵՑ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Յ. ԱՒԱՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1902

Digitized by Google

Digitized by Google

GL
3667093
[illegible]

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայ Գրականութեան ոսկի Մատենին մէջ 1901 տարւոյ Սեպտեմբեր ամսոյն 8ը առանձին տառերով արձանագրուած է։

Մխիթար Աբբահօր Ս. Ղազար հաստատած Միաբանութիւնն այդ օր կը տօնէր իր գոյութեան երկհարիւրամեայ յոբելեանը։ Այս յոբելեանին կը մասնակցէր նաև ընդհանուր Ազգն, որ իր լեզուին և գրականութեան երկրորդ ծնունդն ու վերանորոգութիւնն իրաւամբ պարտական է Մխիթարայ և Անոր Աշակերտաց։

Յոբելեանին թուականէն տարի մը յառաջ, արևմտեան և արևելեան Հայերը սկսած էին արդէն զգալի Մխիթարեան Միաբանութեամբ. ռուս և թրքահայ թերթերն օրէ օր կը ստուարանային Մխիթարեանց վրայ գրուած յօդուածներով. պատմական, բանասիրական, մատենագրական և կրօնական տեսակէտներու վրայ հիմնեալ, մէկէ աւելի Գրիչներ մատնանիշ ըրին Սեբաստացի Մխիթար Աբբահօր և Աշակերտաց յառաջ բերած գրական շարժումը։ Փափաքելի է որ այս ամէն յօդուածները հատորի մը մէջ ամփոփուին։

Մտքերնուս այս բարեացակամ տրամադրութեան ներքև էր՝ որ իմ յարգոյ բարեկամ,

Բիւզանդ Էֆ. Քէչեան, արտօնատէր խմբագրապետն հայաթերթ առաջնակարգ Օրաթերթ Բիւզանդիոնին, առաջարկեց ինծ որ համառօտ ուրուագծեմ Մխիթարեանց գրական գործունէութիւնը հանդէպ հայ Գրոց բրոցին։ Չէի կրնար բնականաբար մերժել այս պատուաբեր առաջարկին և կը յանձնէի իրեն «Մխիթարեանք Գրականութեան մէջ, 1701–1901» ուսումնասիրութիւնս։

Այս ուսումնասիրութիւնն է ահա՛ որ առանձին ի հրապարակ կը հանեմ, ի խնդրոյ բազմաթիւ բարեկամաց և գրասէր անձնաւորութեանց։

Աշխատասիրութիւնս, գիտեմ, համառօտ է. նպատակս ալ այն պարզապէս ուրուագծել է և ո՛չ թէ պատմագրել Մխիթարեանց գրականութիւնը. հատորներ պէտք են լաւագոյն եղանակաւ և մանր ուսումնասիրելու համար իւրաքանչիւր Մխիթարեան Հանճարին կամ Հեղինակին գործերուն ոճը, գիտութեան չափն ու յառաջ բերած ազդեցութիւնը։

Ընդհանուր լայն գիծերով, համառօտ և ճիշտ պատմական ստոյգ տեղեկութիւններով ծանօթացընել թէ ինչ ըրած են Մխիթարեանք տոհմային գրականութեան, բանասիրութեան և լեզուին համար, ահա՛ իմ ամենահամեստ կէտ նպատակիս։

Իմ այս յայտարարութիւնս անշուշտ բաւական է մատնանշելու ուսումնասիրութեանս նպատակը։

ԵՐԿՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿ

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

1700 – 1900

ԺԷ Դարու սկիզբները տոհմային Գրականութիւնն ամենախեղճ վիճակ մ'ունէր. Գիտութիւնն և Գրականութիւնն բառերը գոյութիւն չ'ունէին. մտաւորական մակարդակն այն վիճակի հասեր էր, որ Ազգին մէջ մէկու մ'ուսումնականութեան աստիճանը կը չափուէր հետևեալ հարցերով. քանի ա կամ ի կայ «փառք ի բարձունս» և «Աշխարհ ամենայն» ի մէջ. ո՛վ որ առանց տատամսելու պատասխանէր, անմիջապէս Գիտնական, Մագիստրոս և Ծայրագոյն վարդապետ տիտղոսներուն կ'արժանանար։

Ուսումնասիրութեանս նպատակը չ'է այս խեղճ վիճակին բազմադիմի պատճառները պրպտել և մատնանիշ ընել, որոնք արդէն

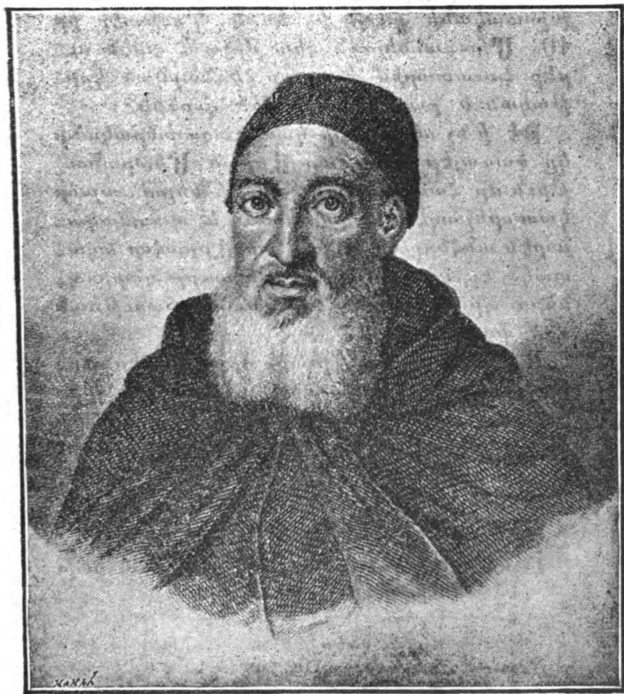
Digitized by Google

կրքի, Մոլեռանդութեան և Տգիտութեան այս Դարուն մէջ Նախախնամութիւնը յարոյց վերջապէս այն սուրբ և յաւէտ պաշտելի Մարդը, որ իբր երկրորդ Մեսրոպ — Սեբաստացին խորքերէն գրականութեան կորստեան իջնելով, յաջողեցաւ փրկել իր տոհմային լեզուն և գրականութիւնը։

Մխիթար Աբբայ, որուն կենսագրութիւնը տաք սրտով, թէև ոչ այնքան քննադատութեան անաչառ բովէն անցընելով հրատարակեց Խաչկոնց Հայաթերթ Բիւզանդիոնի մէջ, եղաւ այն մեծ և արդիւնաշատ վերանորոգիչն, որուն կը պարտի Հայութիւնն իր լեզուին և գրականութեան երկրորդ փրկութիւնը։

Երկար տատանումներէ, բազմադիմի և այլազան արգելքներէն վերջ, այս Սեբաստացի Վարդապետին առաջին գործն եղաւ լեզուին և գրականութեան զարգացման ու յառաջդիմութեան համար միաբանական Մարմին մը հաստատել, որուն աւագ պարտականութիւնն ըլլար տոհմային Լեզուն և Գրականութիւնը վերականգնել, ծաղկեցընել և Ազգին վրայ տարածուած տգիտութեան և Նախապաշարման թանձր քօղը մի անգամ ընդ միշտ պատռել։

Մխիթար Սեբաստացին իր Միաբանութեան հիմը հաստատած է ի սկզբան Կ. Պոլսոյ մէջ, Բերայի Ֆրանսական Դեսպանատան Սէն Լուի Եկեղեցին։ Եթէ կարելի ըլլար դնել 1701 Սեպտ. 8ը եւս զանել և այդ օրն այն Կապուչիններուն Հայրց պաշտպա-

Մխիթար Աբբայ

Digitized by Google

նող Եկեղեցին մուտ գործել, այն ատեն հնար էր տեսնել Մխիթար Վարդապետն, որ փախըստականի ցուպն ի ձեռին, կ'ուխտէր իր 10 Միաբաններուն հետ միշտ և ամէն ուրեք հաւատարիմ մնալ իր ձեռնարկած կըրթական և բարենորոգչի մեծ գործին[1]։

Թէ ի՛նչ սկզբունքի կամ գաղափարականի կը ծառայէր Մխիթար Աբբան Միաբանութիւն մը հաստատելով կամ հիմնելով, այսօր կատարելապէս բացայայտ է և պատմականօրէն անհերքելի․ Մխիթար Աբբահօր նպատակն էր կրօնքի ամրակուռ սուրբ պարիսպներու վրայ կանգնել՝ լուսատու գիտութեան մեծ փարոս մը։

Մխիթար Վարդապետին ծրագիրն էր ուսմամբ Ազգին զարգացման աշխատիլ և վերջին դարերու մէջ մուտ գտած կրօնական թիւր սկզբունքները սրբագրելով կամ ուղղել տալով՝ մատնանիշ ընել Ազգին եկեղեցիին նախնական կոյս վարդապետութիւնն ու չափ և

1․ «Իսկ միաբանեալքն էին յայնժամ նախ

1․ Մխիթար Վարդապետ
2․ Եղիա »
3․ Յովհաննէս »
4․ Գէորգ »
5․ Մանուէլ »
6․ Եղբայր Ղազար Ակնցի
7․ » Յովհաննէս
8․ » Ազարիա
9․ » Գաբրիէլ
10․ » Միքայէլ․

ափնհման փնել այն ամէն օտարամոլ Վարդապետներուն գրչին կամ քարոզներուն, որոնք սանձարձակ և եպերելի համարձակութեամբ մ'ամէն վարդապետութիւն ծուռ կամ ըստ հաճոյս կը մեկնէին։ Մխիթար Ազգին կրօնական բաժանման ալ գաղափարակից չ'էր։

Այս յառաջաբանէն կրնանք ուրեմն ամենայն վստահութեամբ և ապահովութեամբ հետեւցնել, որ Մխիթարայ սկզբունքներէն էին Լեզուի բարեփոխում, վերակենդանութիւն տոհմային բեիկ Գրականութեան և Ազգային ծառայում։ Այլ կերպ սկզբունք կամ դաւանանք չ'էր ալ կրնար ունենալ, քանի որ Սեբաստիայէն մինչև Պոլիս և Պոլսէն մինչև Վենետիկ հետզհետէ և կարգաւ ամէն մէկ վանական հաստատութեան դըռները ափ առած և տեսած էր ողէտ և ապիկար Վեղարաւորներուն ուսումնական խեղճուկրակ վիճակը։

Մխիթար իր Միաբանութիւնն անգամ մը հաստատելէն և գոյութիւնն ալ ապահովելէն վերջ, սկսաւ եռանդեամբ գործել։ Արդէն ինքն Պոլիս գտնուած միջոցին գրական կեանքի սկիզբն ըրած էր, Բերայի Մեծ Փարմաք — Գափու գտնուող տնակի մը մէջ, ուր կը հաւաստուի թէ Ղալաթիոյ Փրկիչ Եկեղեցիէն հալածական իր հետևորդ-աշակերտներուն հետ եկած և ապաստանութիւն գտած էր ութսունամեայ պառաւ հայ կուսանի մը քով։ Հո՛ն թարգմանած է նոյն ատենի լատինախառն գրաբառով Թովմաս

Գեմրաջեցոյ «Նմանութիւն Յիսուսի» ոսկե մատեանն ու գրած իր քարոզները և մատծականները։ Այս երկու գործերն ալ 1700ին վերջերը Պոլիս հրատարակուեցան և ամէնուն բայց մանաւանդ կղերական դասուն ուշադրութեան առարկաներն եղան։ Իր բուն գրական գործունէութիւնը սակայն կը սկսի Վենետիկէն. հոն, հեռու իր արենակից թըշնամիներէն, Մխիթար Աբբան հետզհետէ գրական հրապարակն ողողեց զանազան գըրքերով և մաքառեցաւ այն ատենուան աղաւաղեալ և անկերպարան, անիմանալի լեզուին դէմ. դժբաղդաբար յաջողութեան դափնին չի կրցաւ ձեռք ձգել, որովհետև ակամայ և իր Միաբանութեան ապագայ գոյութեան համար ստիպուած էր շոյել ընդհանուրին լեզուական ճաշակը։ Այսպէս իր գրութիւններուն և թարգմանութիւններուն մէջ մաքուր և տիպար հայերէն լեզու մը չի գործածեց. պէտք չ'է սակայն մոռնալ թէ այս թերութիւններն աւելի նոյն ժամանակի բերմունք ու ամենէն ընդունուած աղաւաղեալ, քերականական օտար կանոններու արգասիք և ծնունդ էին, և ոչ թէ արդիւնք անհմտութեան։ Մխիթարայ անտիպ նամակներուն և իր աշակերտաց համար ի գիր առած խրատականներուն լեզուն պարզ և մաքուր է։ Այս թղթերը ցարդ ամենայն մեծ խնամքով կը պահուին Մ. Ղազարու Գիւաններուն մէջ։

Մխիթար Աբբահօր գրական գործունէու-

թիւնն ուսումնասիրելու համար, պէտք է իր հեղինակած երկասիրութիւնները բաժնել երեքի. ա. վարդապետական, բ. ուսումնական և գ. քերականական.

Ա. Իր վարդապետական անդրանիկ տպագիր երկասիրութիւնն է Մեծին Ալբերտի Աստուածաբանութիւնը, որ տպուած է 1713ին ի Վենետիկ Պորթոլի իտալացիին Տպարանը: 680 էջ կը պարունակէ այս աստուածաբանական աշխատասիրութիւնս, ուր Սեբաստացի վեղարաւորը ճկուն և կորուկ կը վարդապետէ: Թարգմանութենէ աւելի ինքնահեղինակութիւն մ'է այս աստուածաբանական մատեանս, որուն գրութեան ոճն ու յառաջ բերուած պատճառաբանութիւնք բացայայտ են և տոհմիկ դրոշմն ունին: Թէև ստոյգ է թէ Մխիթարայ առաջնորդս օտար աստուածաբան մ'եղած է, բայց և այնպէս ինքն կրցած է հայացնել իր հեղինակը, տոհմային Գրիչներու և Հայրապետներու այլ և այլ բազմաթիւ վկայութեամբք:

Մխիթար՝ մեկնողական գրութեանց մէջ մանաւանդ իր տրամաբանութիւնը, ընդարձակ հմտութիւնը և լեզուական առատ պաշարը մատնանիշ ըրած է և կերպիւ իւիք հաւասարած՝ մեր երբեմնի մեծ Հայրապետներուն վերացական (ascétique) և կրօնաւորական ոգիին և թռիչին: Այս մասին իր Ժողովողի, բայց մանաւանդ Մատթէի Մեկ-

նութիւնը, որ 1737ին տպուած է[1], գլուխ գործոցներ կրնան համարուիլ։ Մատթէի Մեկնութիւնը ժամանակին եկեղեցական Դասուն, Ամիրաներուն և Պատուելիներուն ձեռքի սովորական գիրքն եղած է։ Տարիներ վերջ Մատթէի Մեկնութեան սէրէն բռնուած է նաև Պէզճեան Ամիրան, որ՝ իբր յայտարար նշանակ իր գոհունակութեան և գնահատման՝ ճիշտ երեք քառորդ դար վերջ յատուկ պատգամաւորութեամբ Ս. Ղազար կը խրկէր Եպիսկոպոսական ծանրագին թագ և շուրջառ մը[2], հանդերձ մարգարտաշար ոսկեճամուկ գորգով մը Մխիթար Աբբահօր Գերեզմանաշիրմին վրայ փռուելու համար[3]։—

1. Մատթէի Մեկնութեան մատեանը Պոլսոյ մէջ մեծ ընդունելութիւն գտաւ. կըսեն, մանաւանդ հիացաւ Սեբաստացի Աբբային մեկնաբանական հանճարին վրայ. կ՚աւանդուի թէ Կ. Պոլսոյ Յովհ. Կոլոտ Պատրիարքն այս գիրքն ընդունելուն, ըսած ըլլայ. «Բասմ և հինգ քսակ դրամ վատնեցի Գրոց համար, բայց Մատթէի Մեկնութիւնն երևնալուն՝ անոնք ամենքը պարապ և անօգուտ մնացին»։ Տես «Նոր Մատենագրութիւն» Հ. Գար. Վրդպ. Զարբհանալեանի. Տպագրութիւն 1878. Երես 393.

2. Եպիսկոպոսական շուրջառը Վենետիկ չի հասած անհետացած է. թագին վրայ ընդելուզեալ կիսաբոլորակ ադամանդն ալ փոխուած է։ Մխիթարեան Հարք չ՚ուզելով Ամիրան վշտացընել, բացարձակ լռութիւն պահած են հանդէպ պատահած գողութեան։

3. Պէզճեան բարեյիշատակ Ամիրային Վե-

Վարդապետական ընտիր Տաղեր, Մեղեդիներ, Մաղթանքներ և Երգեր ալ ունի, որոնց միայն մէկ մասը տպագրութեամբ ծանօթ է մեզի։

Բ. Ուսումնական ճիւղին մէջ ալ Մխիթար ունեցած է իր բաժինը։ Թուաբանութեան, Երկրաչափութեան, Տոմարագիտութեան, Աստեղաբանութեան անտիպ դասագիրքեր յօրինած է և անոնց վրայէն դաս տուած իր աշակերտներուն։ Նմանապէս Փիլիսոփայութեան, Ճարտասանութեան երկասիրութիւններ ձգած է ձեռագիր, ինչպէս նաև Իմաստասիրութիւն մը, — բարոյական և քաղաքական, — Արիստոտէլի հետևողութեամբ։

Գ. Քերականութեան մասին, Մխիթար մատնանիշ ըրած է իր հայկաբանութիւնը։ 1730ին հրատարակած է իր հայերէն Գրաբար Լեզուի Քերականութիւնը, որուն վերնագիրն ալ իր ձեռօք գրած է. «Քերականութիւն գրաբառ լեզուի հայկական սեռի. շարագրեցեալ աշխատասիրութեամբ Տեառն

նետկոյ Մխիթարեանց ըրած պարգևը և հանդէպ Մխիթարեան Հարց սնուցած համակրութիւնն ու սէրը կ'երևի թէ ոմանց ջիղերուն դպած է։ Այվազեան Աբրահամ էֆէնտին առանց փաստի և առանց ալ մատնանշելու իր աղբիւրը՝ Մանզումէի Էֆքեարի մէջ ուզեց հերքել վերը ըսածներս։ Գրիչ մը սակայն հարկ չի տեսնար պատմական աւանդութեանց վրայ հակաճառել։

Digitized by Google

Մխիթարայ Վարդապետի Սեբաստացւոյ... ի վարժումն սրամտից դասատան իւրոյ և ի յօգուտ այլոց ամենից՝ որք ունին զփափաք ի գալիքս իմաստից դրամբ քերականութեան մտանել»: Այս գրաբառ Քերականութիւնն ալ Ազգէն մեծ ընդունելութեան արժանացաւ և դար մը շարունակաբար իր աշակերտներուն և Հայկաբաններուն Մենտորն ու Առաջնորդն եղաւ: Դեռ հիմա ալ կարելի է օգտակարապէս թղթատել այս պատուական Քերականութիւնն, որ Զամիչեանի, Աւետիքեանի և Բագրատունիի ընդարձակ Քերականութիւններուն ծնունդ տուաւ: Ձեռագիր ընդարձակ աշխարհաբառ լեզուի Քերականութիւն մ'ալ ունի, որուն մաքուր աշխարհիկ լեզուն արհամարհելի չ'է: Քերականութեանս համառօտութիւնը տպագրուած է 1727ին: Երկու հատոր Հայկազեան բառարան ալ յօրինած է, գրաբառէ աշխարհաբառ և աշխարհաբառէ գրաբար, որոնք հետզհետէ 1749ին և 1769ին կրկին տպագրութիւններ ունեցած են [1]:

1. Հ. Մատթէոս Մաղաք – Թէոփիլեանց կը գրէ. «.... Ունի զլուսափայլ և զընդարձակ Մեկնութիւն աւետարանին Մատթէի, տպեալ ի 1737, զընդհանուր Նախկին բառարան Հայկազնեան լեզուի, տպեալ ի 1749, զՔերականութիւն գրաբառ ընդարձակ տպեալ կրկին անգամ: Քերականութիւն աշխարհաբառ և տաճկական լեզուի, տպեալ ի 1727: Յօրինեալ ունի զշարականս, զՔրիստոնէական գրաբառ

Մխիթար Աբբան քաջ հմուտ իր մայրենի լեզուին և գրականութեան, կրցաւ վերջապէս իր կենդանութեան տեսնել իրեն յառաջ բերած գրական շարժումին օգուտները։ Իր Գրոց, Երկասիրութեանց և Թարգմանութեանց գտած ընդունելութիւնը և իր աշակերտներուն մատենագրական գործունէութիւնը կանուխէն արդէն իրեն կրցան ըմբռնել տալ թէ իր փոքր և աղքատիկ Միաբանութեան ածուին մէջ այնչափ քրտինքով ցանած սերմնահատիկները տարիներու և դարերու յարաճուն թաւալագլոր ընթացքին մէջ պիտի արդիւնաւորին և պտղաբերին։

Երբ այս մխիթարական յոյզերով առլցեալ, Մխիթար օրէ օր կը յաջողէր գէթ Պոլսոյ մէջ դէպ ի լեզուի մաքրութիւն բաղձանք մ'արթնցնել, մահը 1749ին և Ապրիլ ամսոյ 27ին կու գար հրաւիրել զինքն յաւիտենական հանգստեան։

և աշխարհաբառ։ Եթող ևս անտիպ զբազում գրուածս, այսինքն զհոգևորական մտածութիւնս, զկանոնս վանականս և զգիրս քաղաքավարութեան և զմեկնութիւն դժուարիմաց բանից Սուրբ Գրոց, զոր և ակնարկէ ի յիշատակարանի Մեկնութեան Գրոցն ժողովի, զթարգմանութիւն աստուածաբանութեան Սրբոյն Թովմայի գործակցութեամբ աշակերտաց իւրոց. և զայլ գլխաւոր բանասիրական մակացութիւնս համառօտիւ, զորս ինքնին դաս ասէր աշակերտաց իւրոց»։ Տես Կենսագրութիւն Երեւելի Արանց. Երես 826։

Կը մեռնէր Նա, այլ ո՛չ իր անմահ գործը, իր արեան քրտինքովը սնած և մեծցած Միաբանութիւնը։

Թէև մէկ անձ մըն էր Մխիթար, բայց կարելի է զԱյն նկատել միանգամայն Եռանձնութիւն մը, որովհետև իբր Հայ մարդ՝ տիպար էր տոհմիկ մարդասիրութեան, իբր գրական անձ՝ տիպար ուսումնասիրութեան և իբր Քահանայ՝ գաղափար սրբութեան։ Այս եռոտանւոյն վրայ արձանացած զինքն ուսումնասիրել և քննադատել պէտք է, որպէս զի կարելի ըլլայ ըմբռնել թէ Մխիթար Սեբաստացի կրօնաւորը Խորհրդաւոր միութիւն մըն էր, մանաւանդ տարրացումն՝ ըսեմ՝ այն միստիք և անծանօթ գոյութեան, որ կը կազմէ տոհմիկ մարդասէր, գրական (գիտական) և կրօնական (վանական) գաղափարներու անձնաւորութիւնը կամ մարմնացումը։

*
* *

Մխիթար Աբբահօր մահը չ՚էր կրնար իր նոր հաստատած Միաբանութիւնը ցրուել տալ։

Մխիթար Սեբաստացին՝ իր կենդանութեան՝ շատ բան քաղաքականութեան և հեռատեսութեան համար զանց առած էր. այսպէս երբեք չ՚ուզեց իր պաշտօնական լեզուն մաքրել լատինաբանութենէ և ոչ ալ փոխել պատարագի ժամանակ գործածած լատինաձև զգեստները, որովհետև իր գործին և ձեռ-

նարկին յաջողութեանը համար ուրացաւ մէկէ աւելի տխուր պարագաներու մէջ իր եսը, իր համոզումն ու իր անհատական տեսութիւնը։ Ինչ որ սակայն ինքն չ՚ուզեց և կամ չի կրցաւ կատարել, ըրաւ իր անմիջական Յաջորդը, Հ. Ստեփանոս Վրդպ. Մելգոնեան, որ 1750ին Թափուր մնացած աբբահայրական Աթոռը ժառանգեց, Միաբաններուն միաձայն քուէներովը։

Մելգոնեան Աբբան, որուն շատ և շատ բան կը պարտի Ս. Ղազար և որ իրապէս արժանի էր այս մեծ և պատասխանատու պաշտօնին, բարւոք պաշտօնավարութեամբ իր երջանկայիշատակ Նախորդին գործը կազմակերպեց։ Սկսաւ ամէն բանէ յառաջ իր հպատակ Միաբան Վարդապետներուն գրական գործունէութիւնը մտրակել։

Զարգացնել մայրենի լեզուն, ծանօթացընել Նախնեաց ձեռագիր երկերն, ահա այն առանցքն, որուն շուրջ եկան հաւաքուեցան Մխիթարայ ձեռնասուն անդրանիկ աշակերտները։

Թէև այս Մխիթարեան ռահվիրայ Վարդապետներուն գործունէութիւնը զուտ ascétique (կրօնական, ճգնողական) եղած է, բայց պէտք չ՚է մոռնալ թէ գաղափարաց յառաջդիմութիւնը ժամանակի գործ է։ Անկատար կամ ո՛չ գոհացուցիչ կրնայ նկատուիլ անոնց գրական գործունէութիւնը, բայց յառաջ բերած գրական շարժումնին բոլորովին արհամարհելի և ոչինչ գործ կամ ձեռնարկ

մը չ'էր. ատոնք ամէն բան ոչինչէն սկսան: Դարձեալ ատոնք էին որ ծնան Սոմալներու, Ազգնցներու, Աշտիքեաններու, Զամչեաններուն և Իճձիձեաններու նման սերունդներ, որք իրենց նախորդներուն ձգած ձեռագիրներէն օգտուեցան և անոնց հարթած ուղիէն ընթացան:

Մխիթար Աբբահօր անդրանիկ ձեռնասուն աշակերտներուն մէջ գրական առաջին դէմքն է Հ. Մատթէոս Վրդ. Գարագաշեան:

Հ. Մատթէոս վարդապետ՝ Եւդոկիացի է և ծնած՝ 1668ին: Մխիթարայ աշակերտած է 1714ին, որուն Քարտուղարն ու Ներքին Խորհրդականն եղաւ: Մխիթար Սեբաստացիէն վերջ Հ. Մատթէոս Վարդապետ ամենէն աւելի ներհուն և գիտնական առաջին Մխիթարեան Միաբանն եղած է իր կարգակիցներուն մէջ: կենսագրութիւն Երևելի Արանցի հեղինակ Հ. Մազաք — Թէոփիլեանց կը հաւաստէ թէ յետ Մխիթարայ Աբբահօր, Մատթէոս Վարդապետս էր խելամուտ և ներհուն ամենայն մակացութեանց ըստ կարգի. նմին իրի եղև և գլուխ ամենայն դասատուութեանց ի վանս մեր ի Վենետիկ, մանաւանդ ի փիլիսոփայութեան և յաստուածաբանութեան, մինչև ցյետին ծերութիւնն, որպէս և ըստ յօրինուածոց մատենից՝ շարագրեաց յետ Մխիթարայ ղառաւելագոյն մատեանս»: (Տես անդ. երես 739):

Հ. Մատթէի ոճը բառազարդ և պերճաբան է. ինքն եղած է Միաբանութեան մէ-

ջէն լատինախառն գրաբառը վտարելը ։ Այն միջոցին այսպիսի ձեռնարկ մը բաւական վտանգաւոր և յանդուգն գործ մըն էր. ու-րովհետև այն Մխիթարեանն որ մաքուր և զուտ գրաբառ հայերէն գրէր, իսկոյն «հե-րետիկոս» կը նկատուէր և իբր այսպիսի՝ Հռոմայ գահուն առջև կ'ամբաստանուէր հակառակորդներէն. այս էր պատճառն ո-րով Մխիթար Աբբան մինչև իր կենաց վերջին օրը չ'ուզեց մերկանալ իր լատինաձև պատարագի զգեստներէն և յղկել իր հայե-րէն գրաբառ լեզուն ։

Հ. Մատթէի տպագիր երկասիրութիւն-ներն են

ա. Վարք Ս. Լուսաւորչին.

բ. Խորհուրդ Աստուածապաշտութեան.

գ. Մտածութիւն չարչարանացն Քրիստոսի

դ. Հիւսեակ բարեբանութեան Ս. Աստուա-ծածնի ։

Անտիպ մնացած է իր

ա Միխիթար Աբբահօր ընդարձակ կենսա-գրութիւնն, որուն համառօտութիւնը միայն 1815ին տպագրուած է ։

Գրած է նաև իր

բ. Ուխտին ժամանակագրութիւնը, հիմն-արկութեան թուականէն մինչև 1750.

գ. Պատմութիւն վարուց Տ. Կոմիտասայ Քահանայի.

դ. Ճաշից հոգևոր.

ե. փոքր Տրամաբանութիւն

զ. Մեկնութիւն թղթոց Ս. Պաւղոսի առ Հռոմայեցիս և առ Կորնթացիս։

— 85 տարեկան, 1772ին Նոյեմբեր ամսոյ 6ին վախճանած է այս Մխիթարեան Վարդապետս, որ իբր հայկաբան առանձին տեղ մը գրաւած է գրական տարեգրոց մէջ 1։
— Արդիւնաւոր գրական գործունէութիւն

1. — Վարդապետիս յիշատակը մինչև ցայսօր ակնածանօք կը յիշուի Վենետկոյ Մխիթարեանց մէջ։ Իր սրբակենցաղ կեանքը, բայց մանաւանդ իր Մխիթար Աբբահօր ընկերակից ըլլալը, բացառիկ պատիւներու արժանացուցած է զինքն։ Մարմինը՝ ամրակազմ արկեղ մէջ ամփոփուած՝ Վանուց Եկեղեցին յատուկ տեղ մը գրաւած է, հանդերձ մարմարեայ վիմագրով և հետևեալ արձանագրութեամբ.

Դիր հանգստեան՝ Հայր Մատթէի,
Եւդոկիացւոյ Վարդապետի։
Մեծ Աբբային՝ Մխիթարայ,
Համավաստակ աշակերտի։
Ներանձնութեան և իմաստից,
Վարժիչ ներհուն և հոգելի։
Նոյն վերբերիչ՝ վարուց բարեաց.
Եւ օրինակ՝ որոց զկնի։
Ի սեփական՝ յայս տապանի։
Ութսուն և հինգ՝ ամաց փոխեալ,
Եւ յիշատակ՝ իւր օրհնելի։

Յամի Տեառն 1772 ի Նոյեմբեր 6։

Digitized by Google

մ՚ունեցած է նաև Հ. Մկրտիչ Աւանեան, Պոլսեցին, որ 1714ին ծնած է։

Յաջողակ գրիչ, Հայկարան, «զօրաւոր և յաջող բանիւ» բեմասաց մ՚եղած է և գլխաւոր աջակից Մխիթարայ Հայկազնեան բառգրքին համար։

Իր ուսումնականի և աստուածաբանական գիտութեանց մասնագէտի համբաւը մանաւանդ Պոլսոյ մէջ մեծ եղած է, ուր արդէն երկար տարիներ ալ պաշտօնավարած է։ «Գւային ի տես նորա, կ՚ըսէ ժամանակակից Քրոնիկագիրը Հ. Մաղաք – Թէոփիլեանց, յոլովք ի վարդապետաց և յերիցանց և ի պարապելոց յուսումն գիտութեան»։ Շնորհիւ մէկ քանի յաչաղկոտ ազդեցիկ եկեղեցական անձնաւորութեանց, Հ. Մկրտիչ չի կրցաւ Պոլիս մնալ ու պաշտօնավարել. Թեսաղոնիկէ աքսորուեցաւ և հոն վախճանեցաւ 62 տարեկան, 1777ին Սեպտեմբեր 6ին։

Իր գրաւոր և տպագրեալ երկերն են. Բառագիրք աշխարհաբառէ գրաբառ, 1836ին տպուած. Գրքոյկ աղօթից, կոկիկ և առանց լատինաբանութեան տպուած գրաբար առաջին գիրքն է. Ընդդիմադրութիւն մոլորական գրուածոց Սրմաքէշ Մանուէլի (ձեռագիր) և Եկեղեցական Մատեանք Հայոց, աքանչելի գիրք և հեղինակութիւն մը, զոր իբր առաջնորդ ունենալով, Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան հեղինակած է իր Սրբագրութիւնք Շարականաց և այլն, ընտիր գիրքը։ Նմանապէս ԾԹ. Սաղմոսին Մեկնաբանութիւնը գրած է,

որուն վրայէն Հ. Միքայէլ Չամչեան բովանդակ Սաղմոսաց գիրքը մեկնած է, ընդարձակ և ստուար հատորի մը մէջ։

Հ. Մկրտիչ Անանեան բանաստեղծ առաջին Մխիթարեանն եղած է, որուն երկարընտիր և քիչիկ մը խրթին քերթուածիկները կարելի է գտնել Հայկազնեան բառգրքին մէջ. Մխիթար Աբբահօր ոտանաւոր տապանագրին հեղինակն ալ ինքն է։

— Այս երկուքէն վերջ յիշատակութեան արժանի են Հ. Իգնատիոս Խաչատուրեան և Հ. Ղուկաս Օղուզլուխեան Վարդապետները։

Հ. Իգնատիոս 72 տարեկան վախճանած է 1780ին. իր գլխաւոր երկասիրութիւններն են.

ա. Բառագիրք յատուկ անուանց արտաքին Ս. Գրոց եղելոց ի գիրս Հայոց.

բ. Ցայսմաւուրք Հայոց ուղղագրեալ և համառօտեալ.

գ. Պատմութիւն Հին և Նոր կտակարանաց, հանդերձ ընդարձակ ժամանակագրութեամբ։

— Անտիպ և ձեռագիր է իր Պատմութիւն Հայոց, որմէ Չամչեան Հ. Միքայէլ մեծապէս օգտուած և լուսաբանուած է։

Հ. Օղուզլուխեան, Տրապիզոնցի, որ արդէն իր տկար կազմուածքին համար Վենետիկէն Պոլիս խրկուած էր, աշխարհիկ քահանայ մըն էր և գրեթէ յիսնամեայ, երբ կրկին անդամակցեցաւ Մխիթարայ Միաբանութեան։ Այս յառաջացեալ տարիքէն վերջ

սկսաւ աշխատիլ և հրատարակեց Նաւուղղութեան Գիրքը։ Իր համբաւը սակայն տարածուեցաւ երբ Հայերէն, Պարսկերէն և Արաբերէն Քերականութիւններէն վերջ, հրատարակութեամբ լոյս տեսան իր բառգիրքները։ Այս, Արաբերէն – Պարսկերէն – Տաճկերէն – և Հայերէն բառագիրքներն իր արևելագէտի համբաւը նուիրագործեցին։

– Մխիթարայ ձեռնասուն աշակերտաց մէջ սակայն նշանաւորագոյնն ու ամենէն գիտնականն է Հ. Վրթանէս, Վրդպ. Ասկերեան, Պոլսեցին։

Սարգիս Աղան ուղղակի կայն ղրկեց Մխիթար Աբբահօր ի Վենետիկ, որուն քովէն 19 տարի չարունակաբար, – 1730էն մինչև 1749, – չի հեռացաւ. «եղև նմա որդի ծերութեան, կը գրէ Հ. Մաղաք – Թէոփիլեանց, իբրև զայլ ոմն Բենիամին»։

– Ասկերեան Վարդապետ իր ժամանակին ամենէն ուսումնական և ամենէն աւելի համբաւ հանած Մխիթարեանն եղած է. կատարելապէս տեղեակ լատին և յոյն մայր լեզուաց, քաջ հայկաբան և գիտուն միաք, մեծապէս նպաստած է տոհմային գրականութեան. ինքն եղած է Գարագաշեան Հ. Մատթէին հետ իր ժամանակի Հայերէն լեզուի անկերպարան և անքերական ոճին դէմ յաջողաբար մաքառողը։

Կրօնական – փիլիսոփայական և հայկա-

Հ. Վ. Աւկերեան

Digitized by Google

կան ումանց մէջ Հ. Վրթանէս մեծ դեր խաղացած է և զգալապէս դիւրացուցած՝ իր աշակերտներուն ընթանալիք ուղին:

Իր երկասիրութիւններն են

ա. Ընթացք իմաստասիրութեան[1], 4 Հատոր, 1750ին տպուած.

բ. Խրատք կրօնաւորական կատարելութեան, 1779ին.

գ. Քարոզգիրք եօթնկարգեան, 1781ին,

դ. Բարոյական իմաստասիրութիւն Թեսաւրոսի.

ե. Խոկմունք քրիստոնէականք. Հայերէն տպագրութիւնը լոյս տեսած է 1871ին, իսկ տաճկերէնը 1727ին.

զ. Պատմութիւն Ռօլէնի:

Բաղդատած է նաև Հայերէն Ս. Գիրքը լատինական Vulgataի կամ Եօթանասնից բնագրին հետ: Եօթն տարի շարունակաբար այս գործին աշխատած է և ապա հետևանօք աշխատասիրած՝ լատին և հայ Ս. Գրոց մէջ գործածուած բառերուն բացատրողական բառգիրքն, որ թէև անտիպ մնաց, բայց և այնպէս «Թերևս ոչ գտաւ այլ ոք և ոչ ևս

1. Կօվչնոյ լատին իմաստասէրին հրատարակած երկասիրութեան թարգմանութիւնն է, որ «վսեմ է և գեղափայլ քան զհիւսուած լատին բնագրին»:

գտցի արդեօք» կը հաւաստէ ժամանակակից կենսագիրը Հ. Մաղաք–Թէոփիլեանց։

Բաց աստնցմէ, անտիպ ձեռագիր աշխատասիրութիւններ ձգած է, որոց մէջ ամենէն աւելի նշանաւոր երկասիրութիւնն է իր «Մատեանն Հայ եկեղեցական պաշտամանց մինչև ԺԸ. Դար»։

Ասկերեան Հօր համբաւն և իր հետզհետէ հրատարակած երկասիրութիւններն այն աստիճան մեծ ընդունելութիւն գտած էին Ազգին մէջ որ Հ. Մաղաք կը գրէ. «ի հանդիսանալն տպագրութեան թարգմանութեանց նորա, տարածեցաւ գովութեամբ անուն նորա և համբաւ իմաստութեանն յազգիս մերում. մինչև յաշխարհն Հնդկաց և Պարսից առ ազգայինս մեր, բնակեալս յայնոսիկ աշխարհս, յորս Ջուղայեցիքն տային նմա զանուն՝ Մեծագլուխ Վրթանէս Վարդապետ. և արդար և մարթ է ասել թէ վարդապետս այս իւրովք թարգմանութեամբք ետ դարձ առնել ոսկեղէն նախնի դարուն թարգմանչացն մերոց Սահակայ և Մեսրոպայ և իւրեանց ձեռնասուն աշակերտաց»։

Բանասէր և լեզուագէտ վարդապետիս մահը տեղի ունեցած է 1810ին. խոր ծերութեան հասած էր – 90 տարեկան։ Ասկերեան Վարդապետ աշխատելէ և ուսումնասիրելէ բնաւ չի դադրեցաւ։ Մահուան անկողնոյ մէջ անգամ գրիչը ձեռքէ չի թողուց։ Գրիչ ի ձեռին աւանդեց իր քննասէր հոգին։

«Մխիթար Վարդապետ և իր աշակերտք թէպէտև մեծ ջանքով և եռանդեամբ աշխատեր էին իրենց գործոյն կատարելութեանն և ամբողջութեան, բայց չ'էին կրնար չի տեսնել անոր անկատարութիւններն ալ, որ աւելի ժամանակին և իրենց գտնուած դիրքին հետևանքն էին. ուստի թէ՛ գրով խոստացեր էին Ազգին և թէ՛ բերնով ալ աւանդեր էին իրենց յետագայիցն՝ անոր աւելի կատարելութեանը հետամուտ ըլլալ» [1]։

Այս աւանդութեան ու գրութեան հաւատարիմ մնաց Մխիթարայ անդրանիկ աշակերտներուն հասունցած սերունդը։ Թէև կարելի չ'է ուրանալ Սեբաստացի վարդապետին և իր աշակերտներուն կատարած գործին մեծութիւնն ու օգտակարութիւնը, որով մայրենի լեզուն կոկեցին, մաքրեցին և զարգացուցին, բայց և այնպէս ասոնց ձեռօք գոյութիւն առած լեզուական վիճակը կատարեալ չ'էր կրնար նկատուիլ և ո՛չ ալ՝ տևական ըլլալ, և թէ որ երկրորդ սերունդ մ'իր նախորդը չի գերազանցէր։ Այսպէս Մխիթարայ և իր աշակերտներուն շինած կամ յօրինած Քերականութիւններն ու բառարաններն անկատար էին և չ'էին համապատասխաներ ժամանակի պահանջումներուն։

1. Տես Մատենագրութիւն Հ. Գ. Վ. Զարբհանալեանի. Երես 419։

1779ին Հ. Միքայէլ Չամչեան տեսնելով թէ նոր ձեռագիրներու գիւտն և հայերէն լեզուի հետզհետէ ստացած զարգացումն այլ ևս չ՚էին կրնար գոհ ընել Մխիթար Աբբահօր Քերականութենէն, սկսաւ յօրինել իր նշանաւոր Քերականութիւնը։ Գրեթէ 40 — 50 տարի վերջ այս Քերականութիւնն ալ կը հիննար, որով 1815ին Հ. Աւետիքեան Գաբրիէլ Վարդապետ կը ստիպուէր աւելի հմուտ կարգաբանութեամբ, աւելի ճոխ պարունակութեամբ և աւելի՛ քննադատ ոգիով ընդարձակ Քերականութիւն մը հրապարակ հանել։

Ճիշտ այս միջոցին երեք բազմավաստակ և բազմահմուտ Վարդապետներ (Աւետիքեան, Սիւրմէլեան և Մկրտիչ Աւգերեան) կը սկըսէին աշխատիլ Հայկազնեան մեծ և լիակատար բառգրքի մը յօրինուածութեան։ 1784ին սկսան այս ամենադժուարին գործը, և հազիւ կրցին զայն 1834ին աւարտել, ամբողջ 50 տարուան շրջան մը բոլորելով և ջանալով որ լեզուի ճոխութիւններէն բան մը դուրս չի թողուն և ամէն մէկ բառին ճիշտ նշանակութիւնը գտնեն։ Այս նպատակաւ հին Ձեռագիրներն ու Թարգմանութիւնները յունական բնագիրներու հետ մի առ մի բաղդատեցին և յոյն հոմանիշ բառերուն հետ լատինականներն ալ դրին։ 1838ին հրատարակուած է այս գլուխ — գործոց հսկայ գործն, որ մի անգամ ընդ միշտ տոհմային լեզուն կորստեան և աղաւաղութեան վտանգէն փըր-

կեց։ Հետեւաբար եթէ հայ լեզուն ու գրականութիւնը իր վերանորոգման ծնունդը եւ մանկութիւնը կը պարտի Մխիթար վարդապետին եւ իր առջի Աշակերտներուն, իր հետզհետէ առած հսկայ քայլերն ալ կը պարտի Սիւրմէլեանի, Ագոնց Գիւրվերի, Չամչեան Միքայէլի, Աւետիքեանի, Ջախջախեանի, Մկրտիչ Աւգերեանի, Ինճիճեանի եւ Սոմալեանի, որոնց գրական գործունէութիւնն երկարած է՝ ոմանցը մինչեւ 1800ին առաջին քառորդը եւ այլոցը՝ մինչեւ կիսուն։

50 տարուան ժամանակամիջոցի մէջ (1800էն մինչեւ 1850), այս երկրորդ սերունդը պատմական-լեզուական եւ գիտական շըրջան մը բոլորեց, ուսմանց եւ գիտութեանց ժողովրդական համայնք մը տալով, որով եւ ժրականապէս զուտ Մխիթարեան գրականութիւն մը ստեղծեց։

1800ին սկիզբները Մխիթարեան Հարց գործունէութիւնն ու ուսումնականութիւնը մտրակող անձնաւորութիւնն եղած է Հ. Ստեփաննոս Ագոնց Գիւրվեր, որուն Միաբանութեան ներշնչած յառաջդիմական ուղղութիւնն աշխուժով յառաջ տարուած է Սոմալեան Աբբահօր ժամանակ եւ շարունակուած՝ Գ. Հիւրմիւզեան Արքեպիսկոպոսին օրով։

Ագոնց Գիւրվեր, որ Մխիթար Աբբահօր

երրորդ Յաջորդն է, Առտէալի Հայ Գաղթականներէն էր և ծնած՝ 1740ին Թրանսիլվանիոյ Ճուռճօվ քաղաքը։

Կիրթ, հանճարեղ և գերմանական լուրջ ու հաստատուն կրթութեամբ օժտուած միտք մըն է Ազոնց, որուն Ս. Ղազար մուտքն ստուգիւ բարեբախտութիւն մը կրնայ նկատուիլ։ Քահանայ ձեռնադրուելէն վերջ, շարունակաբար տասն երկար տարիներ ուսուցչական պաշտօն վարած է Մայր Վանուց մէջ և այս բարեպատեհ առթիւ բարեփոխած՝ Մխիթար Աբբահօր դասաւանդութեան և կրթութեան հին դրութիւնը։[1]

Ազոնց Գիւվէռ Մելգոնեան Աբբահօր մահուընէն վերջ Միաբանից միաձայն հաւանութեամբն ու բացարձակ քուէիւքն ընտրուեցաւ Աբբայ 1800ին. իր պաշտօնավարութեան օրով Միաբանութիւնը յատուկ Տպարան մ'ունեցաւ։ Ինքն միանգամայն եղած է անդրանիկ Մխիթարեան Եպիսկոպոսն, որուն պարագաները պիտի ուրուագծենք ուսումնասիրութեանս վերջն, երբ եկող գացող Աբբաններուն առաջնորդութեան արդիւնքը համառօտ պատմագրենք։

1. «Ոչ շատացեալ նորա մատռուակել նոցա զհոգևորն, փութայր նշանաւորս գործել զնոսա և յուսմունս իմաստից, գիտելով հաւաստեաւ թէ քանի կարևոր իցէ այն յազգին մերում»։ Տես Կենսագրութիւն Երևելի Արանց. Երես 512։

Digitized by Google

Իր տպագրեալ երկերն են

ա. Ճարտասանութիւն Հայկազնեան լեզուի, 1775ին հրատարակուած. այնատեն մեծ ընդունելութիւն գտաւ այս ճարտասանութիւնն, որուն գրաբառ լեզուն ու ոճը մանաւանդ պարզ, սահուն, զարդարուն և գրաւիչ է։ Իր գլուխ գործոցը սակայն է բ. Ընդհանուր Աշխարհագրութիւն, որուն հրատարակութիւնը 1802ին սկսած և 1816ին հազիւ աւարտած է։ Մանրակրկիտ և երկար հետազօտութիւններու ծնունդ է այս աշխատասիրութիւնս, որ երկու անգամ ի գիր առնուած կամ խմբագրուած է, «վասն արկածին հրայրեցին դիպելոյ քանի մը հատորոց պատուական մատենիս սկզբնագիծ ձեռագրի սորա ի Կ. Պոլիս, ուր առաքեալ էր նա՝ առ ի անվրէպ քննութիւն ստուգութեան գրելոց իւրոց զԱսիական աշխարհացն, Պարսից և Արաբացւոց»։ Այս երկու երկասիրութիւններէս զատ, գրած է նաև

գ. Պատմութիւն Վարուց Մխիթարայ, 1810ին.

դ. Ներածութիւն առ աշխարհագրութիւն. 1814ին

ե. Մեկնութիւն Պատմութեան Ս. Գրոց, 1819ին։

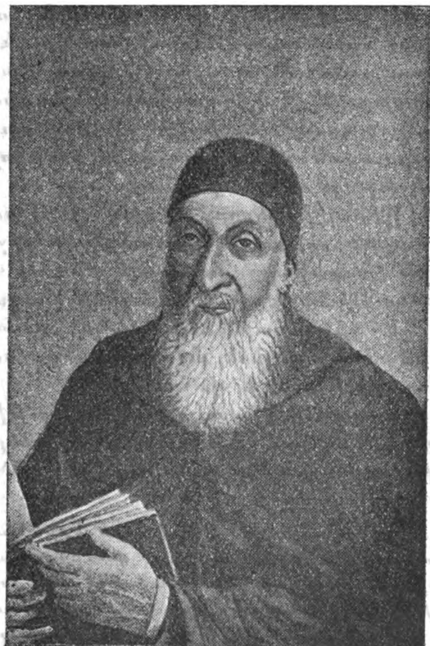
— 84 տարեկան և 1824ին Յունուար ամսոյ 23ին վախճանած է։

Ագոնց Աբրահօր ժամանակակից է Հ. Միքայէլ Չամչեան Պոլսեցին, որ 1738ին ծնած,

տրամախոհ ոսկերիչ էր և սիրելի՝ Տիւզեան Միքայէլ Չէլէպիին, որ ի զուր ջանաց զինքն իրեն փեսայացնել։ 23 տարեկան էր Մխիթարեանց վանքը մտած ժամանակ, ուր արդէն կը գտնուէր իր երէց եղբայր, Հ. Յակոբոս[1]։

Հ. Միքայէլ իր երիտասարդութեանը գրականութենէն հեռի ապրած է. իր կարգակիցներէն ո՛չ ոք կը գուշակէր թէ այն պինդ՝ պահպանողական և խիստ կրօնասէր գանկին ներքև ծածկուած ըլլայ պատմական և քերական հանճար մը։ Միակ յատկութիւնը զոր գիտէին, անոր սքանչելի բեմասաց և պատրաստաբան մէկ ըլլալն էր. այս պատճա-

1. Զամչեան Յակոբոս վարդապետ հոգեսէր անձ մըն էր և յաջողակ՝ չափագիտական ուսմանց մէջ, առաջին անգամ ինքն յօրինած է Օրացոյցը, որուն անդրանիկ տպագրութիւնը 1757ին եղած է։ Հ. Յակոբոս իր շինած օրացոյցին մէջ իւրաքանչիւր օրուան հանդէպ Հայ, Յոյն, Լատին, Տաճիկ և Հրեայ տօներ պատշաճները գրած է. այս օրացոյցը մեր. յիշած թուականէն մինչև այսօր ամենայն կանոնաւորութեամբ տարուէ տարի կը հրատարակուի և եղած է «Գաղափար օրացուցից տպելոց և այլոց յազգին մերում»։ Հ. Յակոբոս խոր ծերութեան մէջ – 84 տարեկան – վախճանած է 1805ին և թաղուած՝ «ի գերեզմանատանն Բերայի ի հողն տանն Զամչեանց հանգերձ տապանագրաւ»։ Տես Վարք Երևելի Արանց, երես 607։

Հ. Միքայէլ Չամչեանց։

Digitized by Google

ռաւ Մելգոնեան Աբրան զինքն Հալէպ, Պասրա և Պաղտատ կը ղրկէր իբր քարոզիչ[1]: Իր այցելած մէն մի քաղաքին մէջ Հ. Միքայէլ քաղցրախօս և ներկուռ Քարոզչի համբաւ ձգեց. այս համբաւը սակայն և իր Պասրա գտնուած միջոցին Նալեան Յակոբ Պատրիարքին դէմ հրատարակած ընդդիմախօսական գրութիւնը բաւական պատճառներ համարուեցան զինքն ստիպելու՝ որ նորէն Վենետիկ իր վանքն դառնայ:

Հ. Միքայէլ երկրորդ անգամ Ս. Ղազար քաշուելուն բոլորովին փոխուեցաւ և քիչ ատենէն հրատարակեց իր հայերէն լեզուի Քերականութիւնն և այս՝ «այնպիսի կարգաւորեալ և դիւրընկալ ոճով, մինչև համօրէն Ազգին ընդունելի լինել ամենայն իրօք և եգիտ յաջողութիւն մեծ ի վաճառ»:

Քերականութեանս առաջին տպագրութիւնն եղած է 1779ին. 1801 և 1803 տարիներուն կրկին տպագրութիւններու արժանացած է:

1. Իբր այցելու գացած է նաև Լիբանան և իջևանած՝ կաթողիկոսանիստ վանքը: Ժամանակին կաթողիկոսը մեծ համարում և վստահութիւն կը տածէր Հ. Միքայէլին վրայ. գուցէ այս էր պատճառն որ Հ. Միքայէլ երկար պատմական յիշատագրով կ'առաջարկէր Լիբանանու և Ս. Ղազարու ի մի ձուլումը: Այս գաղափարն իրականութիւն գտած չ'է. Հ. Միքայէլի յիշատակագրին համար կ'ըսուի թէ Լիբանան կը գտնուի կաթողիկոսական հին Դիւանատան մէջ:

Այս նոյն ժամանակուան համար կատարեալ համարուող Քերականութիւնը մէկէ աւելի սերունդներու դասագրքի տեղ ծառայած և Շուշիի ու Տփղիսի մէջ երիցս անգամ մամլոյ ներքև դրուած է։

Հ. Միքայէլի համբաւը սակայն իր ամէնէն բարձր զէնիթին հասաւ, երբ հրատարակեց իր Հայոց Պատմութիւնը պարզ և գեղեցիկ կարգաւորութեամբ, հանդերձ մանրայոյզ ծանօթութեամբք և անվրէպ ժամանակագրութեամբ, միջամուխ լեալ յամենայն մատենագիրս Յունաց և Լատինացւոց և Ասորւոց»։ Համառօտն ալ տպուած է 1815ին, ինչպէս նաև Տաճկերէն լեզուի ալ թարգմանուած է։

Պատմական — քննադատական երկասիրութիւն մըն ալ հեղինակած է Յովհաննէս Օձնեցի իմաստասէրին վրայ։ Այս գրութեամբ Չամչեան Վարդապետ հիմնական և հնախօսական ու հայրախօսական փաստերով ցուցուց թէ Օձնեցիին Մարդեղութեան ճառը տիրապէս ուղիղ և համաձայն է կաթողիկէ վարդապետութեան[1]։

1. Պապիկեան Հ. Աստուածատուր, Վիեննական Մխիթարեանց առաջին Աբբահայրն ու Հիմնադիրը, հակառակորդ մըն էր Օձնեցիին. իր այս մտօք հրատարակած գրքին հետևանօքն էր որ Չամչեան գրեց իր պաշտպանողական մեկնաբանութիւնը. խնդիրը մինչև Հռոմ գնաց, երկուքին ալ գիրքերը լատիներէնի թարգմանուեցան. Չամչեան յաղթութեան դափնին շահեցաւ։

Digitized by Google

Նշանաւոր և հմտալից է իր Մեկնութիւն Սաղմոսացը. նոյն, լիակատար և բազմա-գիտի հմտութեամբ լի աշխատասիրութիւն մըն է այս մեկնողական գիրքն, որուն ամենէն մեծ առաւելութիւնն է Հայ Եկեղեցւոյ ազ-գային Հայրապետներուն և Գրիչներուն վկա-յութիւնները: Կը հաւաստուի թէ յատկա-պէս այս մեկնութեան համար 1795ին Պոլիս ճամբորդած և հոն երկար և քրտնալից տե-սակցութիւններ ու բանակցութիւններ ունե-ցած [illegible] Հրեայ բարունիններուն հետ:

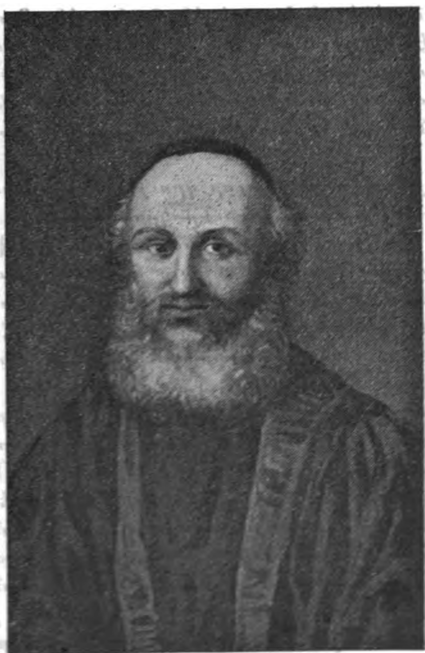
Իր այս ծանրածանր զբաղմանց միջոցին ժամանակ գտած է նաև գրելու հոգեւա-կան գրքեր. այսպէս

Պատիկը Տօնից
Նուագարան Օրհնութեանց
Հրաւանք Երգեցիկ
Սեղան Խնկոց:

86 տարեկան և 1823ին վախճանած է Պոլսոյ մէջ: Թաղուած է Բերայի Պերբերեա-նատունը. իր տապանաքարը դեռ մինչեւ տասնեակ տարիներ առաջ կարելի էր գտնել:

18րորդ դարուն ամէն քաղաքին լեզուա-գէտ և բանաստեղծ Մխիթարեաններուն զա-րագլուխն է Հ. Մանուէլ Վրդ. Ջախջախեան:

Բնիկ Կիւմիւշխանեցի էր և մայրն' ազ-նուատոհմ' յոյն Անդրանիկեան-ներէն. 1782ին վանք մտած է և իր կենաց մեծագոյն մասն անցուցած' Ս. Ղազար: Բնախօսական և

Հ. Մանուէլ Ջախջախ։

Digitized by Google

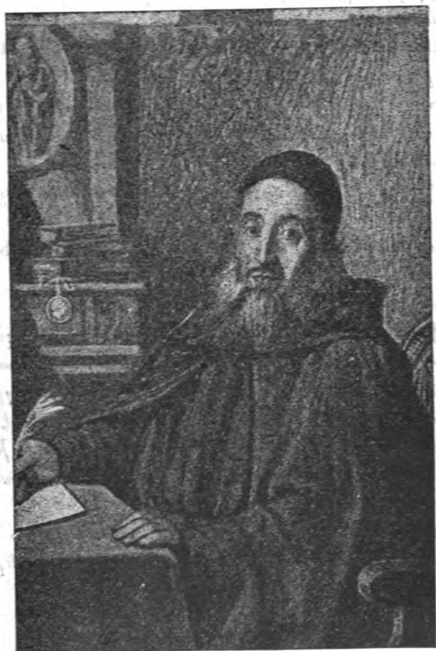
չափագիտական ուսմանց մէջ թէև մասնագէտի համբաւ ունէր, բայց «յաւէտ քան զամենայն» Հայկաբան էր։

Լատիներէն, Իտալերէն, Յունարէն, Ֆրանսերէն և գերմաներէն լեզուներուն կատարելապէս տիրացած էր, որով իր ամէն տեսակ երկասիրութիւնները միջազգային ծանօթութիւններով և վկայութիւններով խճողուած են։

Արձակ և ոտանաւոր գրութիւններ թողած է։ «Քիչ են իր անունը կրող տաղերը, կը գրէ Հ. Գար. Զարբհանալեան իր Նոր Մատենագրութեան մէջ, բայց ամէնն ալ բարձր հանճար մը կը հռչակեն»։ Իր տաղերն և ընտիր թատերախաղերը, իր քերթողի հանճարն ու մանաւանդ իր գրաբառ սահուն լեզուն յիշատակելի են։

Իր գրութիւններէն նշանաւոր է Իտալերէն, Հայերէն և Տաճկերէն բառարանն, որ երկու անգամ տպագրուած է. 1804ին և 1829ին։ Նմանապէս իր «Հայերէնէ Իտալերէն» բառգիրքը կրկին անգամ, որ է 1834ին և 1837ին տպագրութեան պատւոյն արժանացաւ։ Թարգմանած է Կէսնէռ Գերմանացիին Աբէլի Քերթուածները, 1825ին լոյս տեսած, և լատին հեղինակ Հօշիուսի ողբերգութիւնները 1830ին։ — Անտիպ մնացած են իր թարգմանած Ալթիէրիին Երկրաչափութիւնը և Գրահաշիւը։

1835 տարւոյ յունուար ամսոյն 3ին վախճանած է 65 տարեկան, միօրեայ հիւան-

Հ. Գաբր. Աւետիքեան

Digitized by Google

գուլթեան մը վերջ, արդիւնք՝ իր [illegible]
րուն աշխատութեան.

Արիսթակեսեան ամենէն նշանաւոր [illegible] ուսումնական անձերուն մէջ խրատ[illegible] [illegible] մըն է Աստուածատուր Հ. Գաբր[illegible] [illegible], որ 1750ին ծնած է.

Իր ծննդեան մէկ ուխտին Հեռա[illegible] [illegible] գրելուցքու, որ արդէն [illegible] [illegible] մատենանք ընել [illegible] [illegible] [illegible] ու ուսմանց [illegible] [illegible] [illegible].

Իր կեանքը միաբանակարար Մայր [illegible] մէջ անցուցած է և [illegible] վախճանա[illegible] տարեկան, 1827ին.

[illegible] Հ. Մ[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Հայր [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Հայր, [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

որդիք՝ իտալերէն լեզուաւ տպուած են

Համառօտ Քերականութիւն Հայերէն, իտալերէն, և Տաճկերէն

Բղխումն Հոգւոյն Սրբոյ

Պատարագամատոյց Հայոց

Քննադատական տեսութիւնք վասն սրբագրութեանց Հայ. Եկեղեցւոյ Գրոց։

Անտիպ բազմաթիւ աշխատասիրութիւններ ալ թողած է. այսպէս «իտալերէնէ Հայերէն Քերականութիւն, մէկ քանի ճառեր Հռոմայ ճեմարանին մէջ արտասանուած։ Զատագովական քննութիւն եկեղ. մատենին Հայոց (ընդարձակ գործ և բազմահատոր իտալերէն և հայերէն կղեմէս Գալանոս (իտալերէն). Համառօտ Մեկնութիւն Ծննդեան գրքին (գաղղիերէն). ինչպէս նաև բազմաթիւ համառօտ ճառեր, Քարոզներ և ջատագովական գրուածներ։

Թէ ժամանակակիցք ինչ մեծ գաղափար ունէին Աւետիքեան Հօր վրայ, յայտնի է սա խորհրդածութիւններէն որք գրաբառ լեզուաւ գրուած՝ Ս. Ղազարու Դիւաններուն մէջ պահուած են, զորոնք ընդօրինակած եմ վարը Երևելի Արանց Հեղինակէն. «ի գրուածըս սորա փայլին խորին հմտութիւնք, հզօր պատճառաբանութիւնք, ողջամիտ վարդապետութիւն յամենայնի. իսկ ըստ չարա-

դրութեանն է վսեմ և ընտիր Հայկաբան. քաջ հետևող գրաւոր երկասիրութեանց ազգային բանասիրաց մերոց՝ ծաղկելոց ի Հինգերորդ Դարուն, որ համարի Ոսկեղէն Դար Հայկական Դպրութեան»։

— Գիտուն և նշանաւոր հնախօս Դէմք մըն է նաև Հ. Ղուկաս Ինճիճեան։

Պոլսեցի միջնակարգ ընտանիքի շառաւիղ մըն էր Հ. Ինճիճեան և 12 տարեկան՝ երբ Ս. Ղազարու վանուց սեմէն ներս մտաւ, ուր արդէն կը գտնուէին իր երկու քեռորդիները՝ Զամչեան Յակոբոս և Միքայէլ հարազատք։

Քերթող, հնասէր և խուզարկու միտք մ՚եղաւ Ինճիճեան վարդապետն, որ կրնայ ամենայն իրաւամբ Հայր հայկական Հնախօսութեան յորջորջուիլ։

Բանաստեղծական աւիւնով առլցեալ, սքանչելի կերպիւ երգած է Վոսփորի գեղածիծաղ ափունքն իր Բիւզանդեան Ամարանոցովն, ուր հնախօսի մանրազնին խուզարկութեան հետ յաջողաբար լծորդած է քերթողական արուեստը։

Ամարանոց Բիւզանդեան, որուն յառաջաբանն արդէն ինքնին հնախօսական սքանչելիք մըն է. ոտանաւոր նկարագրութիւնն է Պոլսոյ Նեղուցին և Գիւղերուն. 1794ին տպուած է և Իտալերէնի ու Ֆրանսերէնի թարգմանուած 1833ին։

Իր Գլուխ Գործոցը սակայն Աշխարհագրութեան և Հնախօսութեան գիրքերն են, որոնք

բազմահմուտ, քաջ կշռող և լեզուագէտ հանճար մը կը մատնանշեն։ Գրած է նաև Ուղևորութիւն Հայաստանի, զոր տասն երկար տարիներու մէջ աւարտած է և յաջող արդիւնքը կրնայ նկատուիլ իր բազմավաստակ ճգանց և համբերատար հաւաքումներուն։ Նմանապէս Օսմանեան Պետութեան աշխարհագրութիւնն ալ աշխատասիրած է, զոր պատրաստելու համար անձամբ Պոլիս եկած և Ճիհան Նիւմա Թուրք երևելի աշխարհագէտին հետ երկու երեք տարիներ միասին աշխատած է։ Ասոնցմէ զատ իր գրական միւս աշխատասիրութիւններն են

Դարապատում
Համառօտ Աշխարհագրութիւն
Վարք Երևելի Արանց
Եղանակ Բիւզանդեան
Ներածութիւն։

Ինճիճեան Հօր գրուածքներուն մէջ ընտիր դասաւորութիւն կը տեսնուի, ինչպէս նաև հաստատամիտ դատաստան և խոհականութիւն։ Իր հայերէն լեզուն ալ ընտիր է և ոճը՝ զարդարուն։ Հնախօս վարդապետիս անունն այն ժամանակ Եւրոպայի մէջ ալ մեծ հռչակ հանած էր, այնպէս որ Սէն Մառթէն մինչև անգամ կը յայտարարէր իր մէկ կարևոր գրութեանը մէջ թէ, «le Père Luc Ingigian est l'un des plus habiles, des plus savants et des plus la-

borieux Membres de la Congrégation Arménienne, établie dans l'île de St. Lazare »։

75 տարեկան էր երբ 1833ին վախճանեցաւ այս հնախօս Մխիթարեան կրօնաւորն, որ «ի գիտութեան մասին եղև մին յանուանի վարդապետաց Ուխտիս մերոյ և Ազգին և որ ի կենակցութիւնս էր զուարճախօս և քաղցրաբան, հանդարտ ի ճառելն ձայնիւ բարբառով և կարգաւորեալ, որ և ըստ կերպարանացն էր արգոյ և պատկառելի, որով ձգեցան ի սէր սորա և ի մեծարանս, որք մի անգամ կենակից եղեն ընդ սմա ([1])»։

* * *

Տոհմային լեզուն վերակենդանացնելէն վերջ, անհրաժեշտ պարտաւորութիւն մըն էր անոր մոռցուած և թաղուած ձեռագիր գանձերն ալ գտնել։ Գրականութիւնը, տարակոյս չի կայ, չէր կրնար առանց այս ձեռագիրներուն յառաջ կեանք մ'ունենալ։ Փիլիսոփայական, կրօնական մեկնողական, արուեստաբանական, հնախօսական շահեկան ձեռագիրներ կային հոս ու հոն. ժամանակն եկած էր ուրեմն զասոնք փնտռելու, գտնելու

1. Տես Կենսագրութիւն Երևելի Արանց. երես 685։

և հաւատքերու, «ո՛չ միայն հնութեան և ազգիտութեան յամենածախ ժամանակաց թափելու համար կամ անօգուտ ճոխութեան մը լոկ աւանդապահ ըլլալու դիտմամբ, այլ զանոնք ազատագրութեամբ հրատարակելու և Ազգին մէջ անոնց ընթերցումը ընդհանրացնելու նպատակաւ»(1)։

Հնութեան սիրահար և խուզարկու Միտք մը պէտք էր այս մեծ և դժուարին գործին, Մարդ մը՝ համբերող և յարատև։ Այս Միտքը ու Մարդն եղաւ Մխիթարեան չորրորդ Յաջորդը, Հ. Սուքիաս վրդ. Սոմալեան, Պոլսեցին։

Գործունեայ, անվհատ և հնասէր Միաբան մըն էր Սոմալեան Հայրը. կիրթ ճաշակի տէր, լեզուագէտ և եւրոպական կեանքի հետ շփուած, իր պաշտօնավարութիւնն օգտակար եղաւ Միաբանութեան։ 1824ին յաջորդելով հանգուցեալ Ագոնց Գիւվէռ Արքեպիսկոպոս Աբբային, ծաղկեալ և յաջող առաջնորդութիւն մ'ըրաւ և կրցաւ իր Միաբաններուն աստուածաբանական եռանդին ու կրօնական ուղղութեան և ուսման առաջնորդել։

Ամէն բանէ առաջ իրեններուն զուտ տոհմային կրթութիւնը բաւական չհամարելով, հետզհետէ սկսաւ զանոնք եւրոպական գաղափարներուն ընտելացնել։ Իր օրովն էր որ օտար լեզուաց ուսուցումը մուտ գործեց Ս.

1. Տես Նոր Մատենագրութիւն. Երես 337։

Ղազար։ Իր 22 տարուան աբբայութեան օրով աւելի աջակցած և նպաստած է այն Միաբան վարդապետներուն, որոնք աւելի եւրոպական գրականութեան սիրահար, եկած հասած կը կարծէին ժամանակն եւրոպական մատենագրութեան ու գրականութեան ճաշակը ծանօթացնելու կամ ներշնչելու Ազգին։ Իր ժամանակի Սերունդին գրական գործունէութիւնն եղած է Պատմական — Գիտական—Լեզուական։

Սոմալեան Արքեպիսկոպոս իր Աբբայ ընտրուելէն քանի մը տարի վերջ ընտիր և յաջողակ ոյժերու խումբ մը բոլորեց իր շուրջ. ասոնց շնորհիւ կրցաւ գտնել տալ և հաւաքել՝ Մայր Վանուց մէջ Նախնեաց ձեռագիրները։ Թարգմանութիւնները բնագիրներուն հետ բաղդատել տուած է և յաճախ՝ հարկաւոր պատմական մեկնութիւններով, հմուտ ծանօթութիւններով և հնախօսական յառաջաբաններով զանոնք հրատարակութեամբ Ազգին ծանօթացուցած է։ 50է աւելի ձեռագիրներ իր շնորհիւ լոյս տեսած են. ինքն անձամբ եղած հրատարակութիւնները քննութեամբ նորէն աչքէ կ'անցընէր։ Կը հաւաստուի թէ ամիսներ և տարիներ դրած է բաղդատելու համար ասոնք ձեռագրաց հետ. այս մասին իրեն գլխաւոր աջակիցն ու թև թիկունքն եղած է Հ. Ներսէս վրդ. Սարգիսեան, Տրապիզոնցին.. որ իր բովանդակ կեանքն ու մտաւորական պաշարը նուիրեց այս նոր ու ցամաք գործին։

Ձեռագրաց ազգայնութեան զարձն ալ յաջողցնելու համար, այս գործօն Աբբան Տպարանին մեծ զարկ և մղում տուաւ, փոխելով փայտաշէն հին մամուլները և անոնց տեղ դնելով անգլիական գեղեցիկ, հաստատուն և ձուլածոյ նոր և ընտիր մամուլներ, յատկապէս դրամագլուխ մըն ալ յատկացուց տպարանին։ Տպարանական գործոց մէջ իրեն աջ բազուկն եղած էր Պոլսեցի Սարգիսեան Հ. Յովհաննէս վարդապետ։

Առանձին և յատուկ դրամագլխով մըն ալ օժտելուած է իր հիմնած և 1843ին հրատարակել տուած Բազմավէպ Հանդիսարանն, որուն կազմակերպութիւնն արդիւնք է Այվազովսքի Հ. Գաբրիէլին։

Սոմալեան Աբբան գրական դէմք մըն ալ եղաւ, առաջին անգամ ինքն փորձած է ծանօթացնել Եւրոպացիներուն հայ գրականութիւնը. այս դիտաւորութեամբ 1825ին հրատարակեց իր ցուցակ թարգմանութեանց Նախնեաց ի Ս. Հարց և յայլ Մատենագրաց իտալերէն լեզուաւ երկասիրութիւնը (1), ինչպէս նաև «Նկարագիր Հայ Դպրութեան», նմանապէս իտալերէն (2), որոնք երկար ժամանակ եւրոպացի Գիտնոց և Հայերէնագէտներուն ձեռքի manuelներն եղան։ Բայց ի

1. Catalogo delle opere classiche dei SS. Padri e di altri Scrittori, tradotte anticamente in armeno.

2. Quadro della Storia Letteraria d'Armeni.

Digitized by Google

Հ. Ի. Թովմաճան։

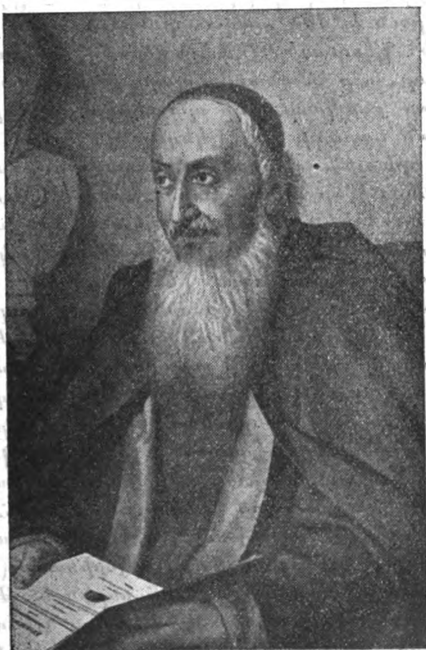
Digitized by Google

քաղուածոյ ճառերն ալ յունարէնէն թարգմանած է և բնագիրը լուսաբանած ընտիր և հմուտ ծանօթութիւններով։

1848 Սեպտեմբեր ամսոյ 22ին վախճանած է։

Պատմագէտ, լեզուաբան և եւրոպական կրթութեամբ օժտեալ միտք մըն էր նաև Հ. Մինաս վրդ. Բժշկեան, Տրապիզոնցին։

Հ. Մինաս այն աստիճան գործնական միաբան մըն էր, որ իր հանրային գործունէութիւնը մեծ բարիք մ'եղած է Միաբանութեան. կը բաւէ կարծեմ միայն սա կէտին ուշ դնել թէ իր աշխատասիրած իմաստասիրական և գիտական երկասիրութիւններուն բոլորն ալ սպառած են։ Կատարելապէս գիտակ իր ժամանակուան ոգիին, այնպիսի գրքեր հրապարակ հանած է, որք թէ շուտ վաճառուած և թէ միանգամայն իրենց օգտակար հանգամանքին շնորհիւ հանրութենէն մեծ ընդունելութիւն գտած են։ Իր գիրքերէն նշանաւոր են Ճեմարան Գիտելեաց, ուր ոտանաւորով հմուտ և ճիշտ տեղեկութիւններ կուտայ ուսումնական գիտելեաց մասին. կրկին տպագրութիւններու արժանացած է այս գիրքը (1815–1818) և հինգ վեց տարուան մէջ սպառած։ Ֆրանսերէնէ աշխարհաբար լեզուաւ թարգմանած է Եզովբոսի Առակները, ամէն մէկ առակին ներքև գրաբառ խրատական ոտանաւոր մ'աւելցնելով. երեք անգամ (1818, 1860 և 1886) տպագրութեան արժանացած է այս գիրքը։ Իր

Հ. Մ. Բժշկեան։

Digitized by Google

Թարգմանութիւնն է նաև Ռուսկեանը։ Գրած է նաև աշխարհահռչակ Յայտնութեան Աստուածագիտութեան, որ կարգաւ տարւոյն 52 կիրակիներուն և մեծ տօնախմբութեանց [illegible] կը խօսի։ Նկարագիր Տրևնչի Արանց, [illegible]հարար, ուր նմանապէս դարդ [illegible] [illegible] համար յատկապէս կը դասաւորէ [illegible]նական կարգով Հայ Եկեղեցւոյ [illegible], օտար երևելի և օտարազգի Անձնաւորութեանց կեանքը։ Մեր մինչև ցարդ թուած [illegible] անշուշտ չէին կրնար թերթերի Հայ ծամբուր տարածել, երբ 1830ին հրատարակած [illegible] իր [illegible] [illegible] [illegible], ուր [illegible] են [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] է և [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]։ 1819ին [illegible] [illegible] է նաև իր [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] (1826, 1860, 1873, 1881 և 1888)։ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] է ([illegible], [illegible], [illegible] և [illegible]) և [illegible] է [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] Ա. [illegible]։

Ա. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] և [illegible] [illegible] է [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]։

Digitized by Google

Հ. Մ. Աշգէրեան։

Digitized by Google

Գաղատացի էր Հ. Մկրտիչ. 1762ին ծնած և 92 տարեկան վախճանած է 1854ին։

Անխոնջ միտք, բազմածաւալ հմտութիւն, ոսկի գրիչ և աստուածաբան Աւգերեան Հ. Մկրտիչ Մխիթար Աբբահօր ամենէն ազնիւ ծնունդն է և անշէջ լամբարը Ս. Ղազարու վանուց, որուն արձակած վառ ի վառ և լուսափայլ ճառագայթներն երբեք պիտի չի կարենան աղօտանալ։

Դժուարին է այս անձուկ էջերուն մէջ քննադատական–կենսագրական մը նուիրել այս մե՛ծ վաստակաւոր Գրչին և տոհմային դպրութեանց անխոնջ Մշակին, որուն շատ և շատ բան պարտական է տոհմային Գրականութիւնն ու եկեղեցական Պատմութիւնը, զորոնք մէկէ աւելի բարեպատեհ առիթներու մէջ Եւրոպացւոց ծանօթացուցած է։ Այսպիսի հանճարի մը համար հատորներ պէտք են։

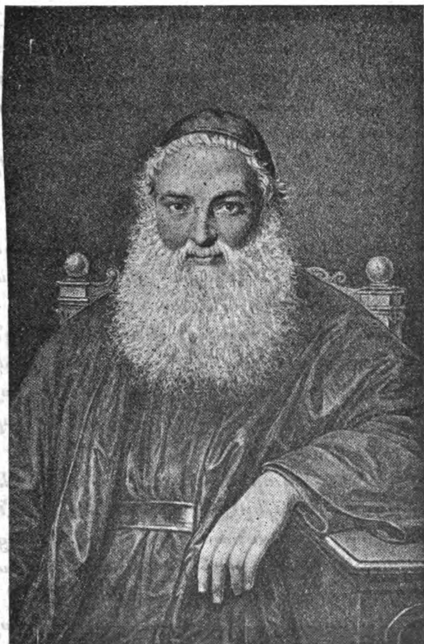
Աւգերեան Հ. Մկրտիչ ոգի ի բուին, անվեհեր և անպարտելի կամքով Հռոմայ առջև յաջողութեամբ պաշտպանած է տոհմիկ Եկեղեցւոյ Նուիրապետութեան և աւանդութեանց տիրապէս ուղղափառական ըլլալը, բարսեղեան անհեթեթ սրբապրութեանց դէմ հատորաւոր գրքեր և պրակներ գրած է լատիներէն և իտալերէն լեզուներով, այնպէս որ տակաւ Հռոմ սկսած էր յարգանօք և հիացմամբ վարուիլ այս մեծ և ստուգիւ գիտական Վարդապետին հետ։

Իր գրութիւններէն կամ հրատարակու-

Թիւններէն յիշենք միայն իր համառօտ կամ առձեռն բառգիրքը, գրաբարէ աշխարհաբար և տաճկերէն, ուր կրցած է ամփոփել Հայկազնեան բառագրքին բոլոր բառերը, որուն կազմակերպութեան և յօրինուածութեան մեծագոյն մասն արդէն իրն էր։ 1846ին և 1865ին կրկին անգամ տպագրուած է այս բառգիրքը։ Իտալերէնի թարգմանած է Լամբրոնացիին Ատենաբանութիւնները. լիակատար բազմահատոր վարք Սրբոց մ'ունի, որուն մէջ հայ Եկեղեցւոյ Սուրբերը կը կենսագրէ։ Մեծադիր և յայսմաւուրքի ձեւով ալ տպուած է այս վարք Սրբոցն, որ տասնեակ տարիներու մէջ հացի նման սպառած է և հիմա Վանայ, Մշոյ, Կարնոյ և Սեբաստիոյ հայ վանքերուն մէջ միայն կարելի է գտնել։ Այն ընդարձակ Վարք Սրբոցին համառօտն ալ հրատարակուած է, երկու հատոր փոքրադիր. առաջին հատորին մէջ դրուած է մայրենի Եկեղեցւոյ Սուրբերը, իսկ երկրորդին մէջ Յայսմաւուրքին մէջ յիշուածները։

«Անխոնջ Միտք և Գրիչ, կը գրէ Հ. Գարեգին Զարբհանալեան իր Նոր Մատենագրութեան մէջ, բազմածաւալ աստուածաբանական գիտութիւն ունեցող անձ մը, եռանդուն հոգի և սիրտ մը, որուն Նուիրական ուսմանց վերաբերեալ բազմաթիւ երկասիրութեանց մաս մը հրատարակուած է և բազմագոյնք՝ դեռ ևս անտիպ մնացած։ Առջիններէն՝ բաւական ըլլայ միայն յիշել լիակատար Վարք Սրբոց 12 հատորներու,

Digitized by Google

Հ. Ց. Աշգերեան:

Digitized by Google

Բագրատունի Հ. Արսէն Վարդապետ, Պոլսեցին։

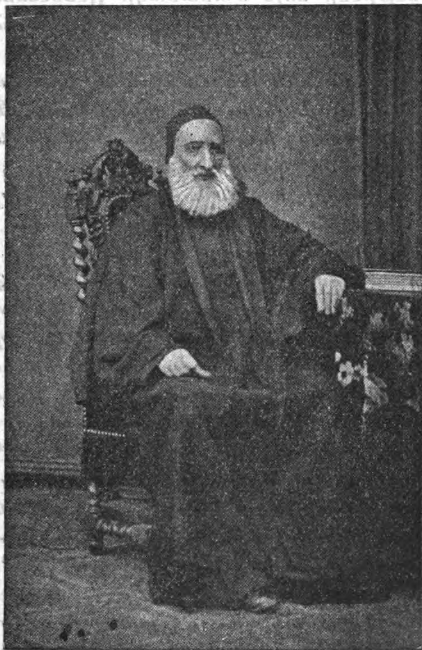
1790ին ծնած է և վախճանած՝ 1866ին։ 76 տարեկան հասակին մէջ։ **Բագրատունին** վիթխարի հանճար մ՚է, և այդ **արտակարգ Հանճարին համար, արտակարգ կենսագիր պէտք է. մեծ հանճար մը չի պատմագրուիր։**

Բագրատունին իր հայկաբանութեամբը գերազանցած է Աւիտիքեանը. բացառիկ է հայկական ուսմանց և քերթողական ճիւղին մէջ։

Իր կեանքն ու էութիւնը բոլորովին նուիրած էր նա տոհմային լեզուին և մատենագրութեան տիրանալու գործին. կը հաւաստուի թէ պարզ այբբենարանէն մինչև նախնեաց ձեռագիր և տպագիր գրքերը կարդացած և ուսումնասիրած է ծայրէ ծայր. չի կար իրեն համար հայերէն տպագիր և ձեռագիր անծանօթ գիրք մը։

1852ին հրատարակած է իր «ի պէտս զարգացելոց» հայերէն Քերականութիւնը, արդիւնք իր քառասնամեայ քննութեանց և խուզարկութեանց։ Գլուխ գործոց և անուրանալի հոյակապ և իր տեսակին մէջ եզական հեղինակութիւն մըն է այս հմտալից և մասնագէտի միայն վայելուչ Քերականութիւնս, որ իրմէ վերջ եկող գացող Հայկաբաններուն Մենտորն եղաւ։ Նոր դասաւանդութեան, Նոր ոճի հետևած է։

Նշանաւոր է նաև իր **Տարերք Հայ Քերականութեան** աշխատասիրութիւնն, որուն համար տասնեակ տարիներէ աւելի աշխատած

Հ. Ա. Բագրատունի։

Digitized by Google

է։ Մեծ ընդունելութիւն գտած է նաև իր Տարբերք Քերականութիւնն ալ, որուն Գործածութիւնը նոյն ժամանակի Ուսումնական խորհուրդը պարտաւորիչ ըրաւ բացառաբար ամէն Դպրոցաց մէջ։

Բագրատունին լեզուագէտ ալ էր. հմուտ լատին և յոյն լեզուաց, որոնց երկուքն ալ հաւասարապէս իր մայրենի լեզուին նման դիւրութեամբ կը գրէր և կը խօսէր։ Ամբողջ 50 տարի և մինչև իր կենաց վերջին օրը ձեռքէ ձգած չէ Հոմերոսն. որուն յունարէնը ծայրէ ի ծայր բերնուց գիտէր։

Իր ժողովրդականութեան և մեծ համբաւին գլխաւոր պատճառներէն մին ալ իր բանաստեղծի աննման տաղանդն էր, որուն միացած էին եռուզեռ վառվռուն երևակայութիւն մը և հիանալի լեզուական ոճ կամ գրելակերպ մ'է։ «Անկարելի է կարդալ Եղերք Սոխակին, Գանգատ Պաղեստանեայ, Դատաստան Ապողոնի և չի խոստովանիլ թէ ատոնք արտադրողը կարգէ դուրս հանճար մ'է ու նախնի քերթողաց աշխուժին ու եռանդով կրթուած Միտք» կը գրէ Նոր Մատենագրութեան Հեղինակը։— Հայր բանաստեղծութեան և դիւցազներգութեան, Բագրատունին ինքզինքն գերազանցէ իր «Հայկ» գրքին մէջ։ Աքանչելի տաղերու, յանգերու և գրքերու հեղինակ է, որոնց մէջ շատ բան դժբաղդաբար այրած է Պոլսոյ մէջ։ Հայկական չափով գրի առնուած տանուտերներուն հեղինակն ալ ինքն է, այսպէս

Digitized by Google

Վիրգիլիոսի Մշակականներն ու Որատեայ Քերթողականները. Բագրատունի Հօր օրինակին և գիւտին հետևեցան յետոյ ազգային բանաստեղծներէն շատեր։

Միլտոնի ի կորուստ Դրախտին, Հոմերի իլիականին, Սոփոկլի, Ռասինի, Վոլթէրի, Ալփիերայ անզուգական և հրաշալի թարգմանութիւններն ըրած է, ինչպէս նաև Հուգոնի Փոսկոլեայ Գերեզմանաց քերթուածները։ Իր աննման և ճոխ գրաբարին վրայ գաղափար մ'ունենալու համար կարդալու է Թէոփրաստեայ Նկարագիրք (1830ին տպագրուած), Յիշատակարանք Կեսարու (1864ին), ճաշակ հին և նոր Ողբերգութեանց (1869) ճաշակ հելլէն և լատին ճարտարախօսութեան (1863) և Մասիլլիոնի Քառասնորդականը, ևայլն։

Ֆրանսերէն լեզուի լիակատար և ընդարձակ Քերականութեան մըն ալ հեղինակ է, ուր վկայութիւն բերուած Ֆրանսացի հեղինակներու գլուխ գործոցները հայերէն բացատրութիւններով համեմուած են։

Գրիչը ձեռքը, Աստուածաշունչն ու յունարէն Հոմերոսն իր բարձին ներքև վախճանած է Բագրատունին։ Եթէ Ս. Ղազար հայ գրականութեան միայն Բագրատունի մը շնորհած ըլլար իր երկդարեան գոյութեան ժամանակամիջոցին մէջ, նորէն իր անունն յաւէտ սիրելի պիտի ըլլար Ազգին և ոսկի գրերով արձանագրուէր հայ դպրութեան մատեններին մէջ։

Digitized by Google

[illegible]
Պատրաստա[illegible]
[illegible] ըն
[illegible]
[illegible]
[illegible] և
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] վերջ.
[illegible] կը
[illegible]
[illegible] էր և
[illegible] ին և [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Digitized by Google

Հիւրմիւզ Հ. Գէորգ վարդապետ իր անձին վրայ կեդրոնացուցած էր ազնուական, կիրթ, լեզուագէտ, քաղքենի և աշխարհիկ կեանքի հետ շփուած կրօնաւորի մը տիպը. արտաքին համակրալից երևոյթի մը ներքև, սակայն պինդ պահպանողական վանականի, եռանդուն տոհմասէրի և ճշմարիտ Մխիթարեանի մը սկզբունքներն ունէր, որոնց երեսէն բաւականէն աւելի արկածալից առաջնորդական պաշտօնավարութեան օրեր ունեցաւ։ Երկար տարիներ Պոլիս պաշտօնավարած ըլլալուն պոլսական կղերական և աշխարհական շրջանակներուն մէջ ծանօթ դէմք մըն էր, հայկաբան, լեզուագէտ և

տանիքը։ Նախահայրերնին կեսարացի մըն է, Ալիքսան անուն. 1610ին ծնած և 1660ին վախճանած։ Կը հաւատացուի թէ Ալիքսան Աղա Պոլիս եկող և հաստատուող առաջին կեսարացին է։ Բուն Հիւրմիւզ մականունը կը սկսի Հաճի Հիւրմիւզէն, որ Ալիքսան Աղայի որդին է 1630ին ծնած ի Պոլիս և 1729ին վախճանած։ Անոր որդին Աբրահամ, 1885ին ծնած, Ապտուլլահ մականունը ժառանգած է։ Այսօրեան Հիւրմիւզները կը սերին Ապտուլլահ Աբրահամի որդի Հիւրմիւզ Աղայէն, 1717ին ծնած, որուն Յովհաննէս անուն զաւակը (1761–1808) ծնունդ տուած է երկու համբաւաւոր Մխիթարեան Միաբան — կրօնաւորներու, որոնց առաջինը՝ Քերովբէ՝ ծանօթ է Հ. Գէորգ անուամբ, իբր Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց. և երկրորդը՝ Սերովբէ՝ Հ. Եդուարդ. իբր Արքեպիսկոպոս Տիրանիայ։

Digitized by Google

բեմասաց, Սոմալեան Աբբահօր ժամանակէն սկսեալ և անոր կենդանութեանն իսկ իր անձին վրայ կեդրոնացուցած էր իր Միաբան — Կարգակիցներուն բացառիկ վստահութիւնն ու սէրն, որուն միաձայն և բացարձակ քուէները չոլակած բազմեցաւ Սոմալեանին թափուր թողած արքեպիսկոպոսական և աբբահայրական աթոռը:

Իր առաջնորդութեան առջի տարիները, Ս. Ղազարու Միաբաններուն մէջ մէկէ աւելի ընտիր և հասունցած ոյժեր կային, անոնք տարակոյս չի կայ թէ պիտի կրնային գերազանցել իրենց նախորդներն այսպիսի ձեռնհաս, կորով և գրոց սիրահար Աբբահօր մը գաւազանին ներքև, եթէ սակայն կրօնական պարագաներ և այս երեսէն ծագած ներքին անհասկնալի պառակտումներ չի գային սասանեցնել Ս. Ղազարու գոյութիւնը. ապա թէ ոչ ով կրնար յուսալ թէ Հ. Սարգիս Թէոդորեան մը, Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկի մը և դեռ ուրիշ քանի՜ քանի՜ յուսալից Միաբաններ պիտի ոչինչ ըլլային և աչքանային (1):

1. Թէոդորեան և Այվազովսկի Հարց նկատմամբ արտայայտած կարծիքս շատերուն ջիղերուն դպաւ: Այսպէս հետզհետէ Մանզումէի և Լոյսի մէջ, Աբր. Այվազեան և Հաճեան հրապարակագրերը ջանացին հակառակն ապացուցանել: Թիւր մեկնութիւն մը տրուեցաւ գրածիս. յայտնած կարծիքս շղարշի և վեղարի

Կրօնական փձուն խնդիրներ Միաբանութեան վարկին մեծ հարուած մը տուած էին Հռոմայ առջև. արդէն Սոմալեան Աբբահօր ժամանակէն Պոլսէն Գոչեձցի Վարդապետներու մաս մը իր ամբաստանութիւններուն առարկայ ըրած էր Ս. Ղազարը. ասոնց համար իւրաքանչիւր Մխիթարեան Վարդապետ a priori կասկածելի էր։ Mekhitharista գիրքը, Բագրատունիին տուած պատասխանը և Այվազովսկի Հ. Գաբրիէլի Իզմիրի Ազգաբարին մէջ հրատարակած մէկ պատասխան յօդուածը՝ ծնունդ տուին անհաճոյ անհամաձայնութեանց, Բարիզի Մուրատեան Վարժարանի անցքերուն. Ի լրումն դժբաղդութեանց երբ Հասունեան և Հակահասունեան վէճերն ալ ծագեցան, Մխիթարեան Միաբանութիւնը ծանրապէս տագնապեցաւ և վտանգեցաւ։

Այս պարագաներու բերմամբ Հիւրմիւզ Գէորգ Աբբան թէ՛ ներքնապէս իրեն ստորադաս Միաբաններուն հետ գործ ունեցաւ և թէ՛ արտաքսապէս ալ աշխատեցաւ իր

փոխանակութեան վրայ չ'էր. գրականութեան համար Թէոդորեանին և Այվազովսկիին կեանքը նշանակութիւն չ'ունին. թէ ասոնք աւելի մեծ ծառայութիւն մը կրնային Հայ Դպրութեան մատուցանել յայտնի ճշմարտութիւն մըն է. յամենայն դէպս ցաւալի էին այն կրօնական պատճառներն, որոնք ստիպեցին այս երկու վարդապետներն ալ անչքանալու, գէթ գրական աշխարհի առջև։

Միաբանութիւնը բնաջնջել ըլլալու համանականութենէ ազատել. այսպիսի առք պայքարի և մահու կենաց ձգտումներու մէջ չ'էր կրնար բնականապէս իրեններուն գրական գործունէութիւնը մտրակել. Ստոյգ է թէ ինքն չ'ունեցաւ իր հանճարին և հմտութեան (1) համապատասխան գրական կեանք, բայց ինքն փրկեց Միաբանութիւնը, սիրաշահեցաւ Պառնապօ (Barnabo) ծիրանաւորը և չէզոքացուց Հասուն Նախագահ Արքեպիսկոպոսին և յետոյ Կաթողիկոս — Պատրիարքին հնարքները.

Թէև Հիւրմիւզեան Գէորգ Աբբան ուրացաւ իր գրական եսը և զոհեց իր կեանքը Միաբանութեան գոյութեան ու սիրոյն, բայց և այնպէս երբեք չի զլացաւ իր աջակցութիւնն այն միաբաններուն, որք արդէն գրականութեան մէջ համբաւ ունէին, այսպէս իր եղբօր՝ Հ. Եդուարդին, որ արդէն ժամանակակից էր և հետևող մը Բագրատունի Հ. Արսէնին և արքեպիսկոպոս Տիրական անուանական տիտղոսով Բրոբականտայի Հայ-հռոմէական աշակերտա-կղերիկոսներուն ձեռնադրիչ Եպիսկոպոսն էր.

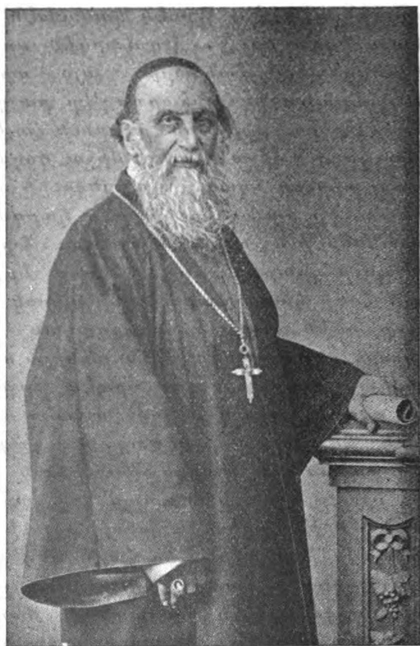
1. Սքանչելի հայրենագէտ մըն էր. Թարգմանած է Գոռնէյլի՝ Պոլիկտոս, Ռասինի՝ Գոթողեան, և Պուրտալուի՝ Առանձնախօսութիւնները. բաց աստի բազմաթիւ անտիպ գրութիւններ ձգած է, ընդարձակ նամակներ, որք առնչութիւն ունին իր ժամանակի կրօնական խնդրոց, անձանց և դիպաց հետ։

Digitized by Google

Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզ 1799 Յունուար 30ին ծնած է և 1876ին Հոկտեմբեր ամսոյ 26ին՝ 77 տարեկան վախճանած է։

Բազպրատունի Հ. Արսէն կանուխէն վերահասու եղած էր Հ. Եդուարդին սուր և բանաստեղծական հանճարին. այո, արտակարգ կամ բացառիկ հանճար մը չ'էր, բայց համարեա թէ քնքուշ գրիչ մըն էր, որուն հայերէն գրաբառ լեզուն միշտ հմայիչ, միշտ գողտր և միշտ ալ ծիրուն եղած է. իր լեզուին մաքրութեան, իր սահուն ոճին իրեն կարգակից Միաբաններէն ո՛չ ոք հաւասարեցաւ. խրթին և խժալուր գրաբառ մը չի գրեց երբեք։ «Նոյն հոգի կամ միտք՝ նմանօրինակ իմն շնորհօք օծին զնորա և զանձյօգտական ձայն բանաւոր, զշարակարգութիւն բանիցն ասեմ յարամեան բարբառս, զոր՝ որպէս ճարտար բրուտ զկաւն կակուղ լմելով՝ այնպէս ամոքեաց և հեշտալուր կարգեաց, և յինքնաստեղծ բանսն և ի թարգմանութիւնսն անբաւս, որպէս զի և ըստ այսմ ո՛չ փոքր և աննշան մասին՝ տիպս և ի տիրագլուխ, ոչ զանցքանեմ նոր օծն Շնորհալի գեղեցկագիր ասել զնա և ճարտար թարգմանիչ, և աստարին գոհութիւն երախտեաց մատուցանել նմա ի դիմաց գալոց տոհմենաց մերոց հայերէն դպրութեանց, նոցա թողեալ զիմ թերին լնուլ՝ որպէս ես կանխեմ զնոցայն (1)»։

1. Տես. Բազմավէպ Հանդիսարան, Հատոր ԼԴ։ Եռամսեայ Դ. Պրակը. Երես 349։

Գեր. Ե. Հիւրմիւզ.

Digitized by Google

Հոս իր կենսագրութիւնը հրատարակել անկարելի է, որովհետեւ ամբողջ կէս դարու մը գրական գործունէութեան համար հատորներ պէտք են (¹). իր բազմաթիւ գրութիւններն ու իր տիպար թարգմանութիւններն, որոնց ցուցակը երկար է, արդէն յայտնապէս մատնանիշ կ'ընեն թէ տոհմային լեզուն և բանաստեղծութիւնը ինչ կը պարտին իրեն:

Իր հրատարակած գրքերն երկու դասակարգի կրնանք բաժնել:

ա. Թարգմանածներն և բ. ինքնահեղինակութիւնները:

1. Արդէն միեւնոյն բանն ըսած է նաեւ Բազմավէպ, իր ԼԴրորդ պրակին մէջ, ուր կը յայտարարէ թէ, «յորժամ լուիցէ յախուռն և անպարտողէտ ներկայ, այլազգ նկատէ և բարբառի ողջախոհ ապագայ. մեծ ակնկալութիւն է. թէ և մերոյ տոհմիս ցանկալի ապագայ՝ պատիւ և պարծանս տաճարի կրօնից իւրոց և դպրութեանց համարեցի զերկոսին հարազատսն Հիւրմիւզեան Եպիսկոպոսունս, իբրև զոյգս ախորալիս, ոչ դիւրագիւտս և դիւրանմանելիս. և եթէ ոչ դանդաղեցի ի նշմարել ի Տէր Եդուարդ զքաղցրաճաճանչ բարս և լեզու յատկանուանելոյն Շնորհալի, ոչ զլացի և Տեառն Գէորգայ՝ զերիցու նորին հարազատի զվկայաէրն Գրիգորիսի՝ փառմական ոգի և աստուածախօս բերան, հանդերձ ազգային նախանձու... Տես անդ Երես 347:

Digitized by Google

Առաջին դասակարգէն են Հեախոսութիւնք Բուշեմի, 6 Հատոր, Անաքարսիսի Ուղեւորութիւնը, 6 Հատոր, Վիրգիլեսի Էնէականն ու Հովուականքն. զորոնք թէ յանգաւոր և յանյանգ հայկական չափով թարգմանած է, Տակիտոսի Տարեգիրքը, Ֆենելոնի Տելեմաքը, Յանցունկի խօսեցեալքը, Կրտսեր Ռասինին կրօնքը, Սէնբիէրի Պող և Վիրգինեն, Մեդազգասիրոյ Թատրերգութիւնները, Ֆլորիանու Նումա Պոմպիլիոսը, Սիպերիոյ Աքարըականները, Բելիսարն ու Մարկ — Աւրելիանոս կայսեր խրատական թղթերը։

Ինքնահեղինակութիւններ են. Բուրաստան. Մաղթանքն չափաւ, Աւակք, Յարասութիւնք ի Ցոր և ի Սաղմոսս, Տեսական և բարոյական Աստուածաբանութիւն (4 Հատոր). Փիլոքսէ կամ Աստուածասէր, Հովիւ Հոգևոր, (հինգ Հատոր), Հուր Սիրոյ, Ջրօսարան Տօնից, Բառգիրք աշխարհաբառ և Գրաբառ, Դպրութիւնք Հայ, լատին և իտալ. Քերականութեանց, Ճարտասանութիւն, Արուեստ քերդողութեան, Դիցաբանութիւն։

Ըստ Նոր Մատենագրութեան հեղինակին. Հիւրմիւզ «Հ. Եդուարդին գրութեանց մէջ առաջնութեան պատիւն ունին Տաղերը, Գեղօնք և Տուարածականք։ Բուրաստան կոչուած քերթուածի մ՚ալ հիղինակ է, որուն մէջ Տըլիլ Գաղղիացւոյն համանուն երկասիրութեան հետեւելով, պարտիզաց և ծաղկանց գեղն ու մշակութիւնն երգած է։ Իր հմուտ և վարժ գրչին արդիւնք են Վիրգիլեայ

Ենէականին կրկին թարգմանութիւնք, յանգաւոր (1845) ու հայկական կոչուած հին չափով (1878). Հովուերգութիւնք Վիրգիլի (1) և այլն։

Տիրանւոյ Արքեպիսկոպոսին քերթողական համբաւը սակայն կը սկսի Մաղթանք չափաւ աղօթագրքով, զոր անկարելի է գէթ քերթողական արուեստի տեսակէտով կարդալ և չի զարմանալ (2)։

1. Տես անդ. Երես 461։

2. Հիւրմիւզ Եդուարդ Արքեպիսկոպոսին մահը մեծ ցաւ պատճառեց եւրոպական և գիտական շրջանակներու մէջ. իր մահը սակայն ամէնէն աւելի վատիկանեան Քուլիսներուն մէջ խօսակցութեան նիւթ եղաւ։ Բրոքականտայի կէս պաշտօնական թերթը Osservatore Romano սա բառերով և խորհրդածութիւններով կը գուժէր Հիւրմիւզ Եդուարդ Արքեպիսկոպոսին անակնկալ մահը։

« Abbiamo il dolore di annunziare l'amara perdita che fece la religiosa Congregazione de' Mechitaristi di Venezia nella persona di S. E. R. Monsignor Edoardo D.r Hurmuz, suo rappresentate presso la Santa Sede, avvenuta la mattina del 26 Ottobre, alle ore 3 antimeridiane.

« . . . . Fu uomo di vita integerrima, di costumi mitissimi, di pietà insigna e di dottrina non ordinaria. Consacrò quasi interamente la sua vita nell'esercizio dei suoi doveri religiosi e nello studio: tradusse in armeno per la edu-

Digitized by Google

Այս ժամանակամիջոցին նշանաւորագոյն դէմքերէն մին է նաև Գապիկեան Հ. Հմայեակ վրդպ., Թուաբան հեղինակութիւն և Բազմավէպի ամենէն արդիւնաւոր յօդուածագիրներէն մին, որոյ գրքերը մէկէ աւելի սերունդներու օգտակար եղած են։ Նմանապէս անմոռանալի գիտական միաբան մըն էր նաև Այվազովսկի Հ. Գաբրիէլ, հմուտ պատմաբան, կարող գրիչ, լեզուագէտ, որ տարբեր հանգամանաց և պարագայից մէջ մատենագրական տարեգրոց մէջ ուրիշ անուն մը պիտի ունենար (1)։

Ուշագրաւ գրական գործունէութիւն մըն ալ ունեցած է Հ. Աբրահամ վրդպ. Ճարեան, Պոլսեցին, որ 1820ին ծնած և 1894ին վախճանած է։

Ընտիր Դաստիարակ-ուսուցիչ մ'եղած է և հասցուցած խումբ մը նշանաւոր վանական և աշխարհական շրջանաւարտներու, որոնց

cazione dei suoi nazionali moltissime opere, latine, italiane e francesi, attinenti la maggior parte alle litteratura e alle scienze sacre, oltre che furono frutto del colto suo ingegno.

« La sua memoria perciò sarà ognora in benedizione in quanti il conobbero ».

1. Այվազովսկի Հ. Գաբրիէլ վարդապետին Միաբանութենէ հեռանալը մեծ ցաւ պատճառած է անխտիր Ս. Ղազարու Միաբաններուն, իր յիշատակը դեռ ցայսօր կենդանի է Մայր վանուց մէջ։

մեծագոյն մասը գրական դէմքեր եղած են։ Հայկաբան, լեզուագէտ և քաջ յունագէտ էր, իր գլխաւոր երկասիրութիւններն են աշխարհաբառ Համառօտ Երկրաչափութիւն 1843ին տպուած, Պատմութիւն Ազգաց 1846ին լոյս տեսած, Պատմութիւն Գաղղիոյ, կատարեալ և ընտիր գործ 1871ին հրապարակ ելած. Ագրիկոլա, Տակիտոսի լատիներէն բնագրին թարգմանութիւնը. Իր գլխաւոր գլուխ գործոցը սակայն, որ օտար և ազգային բանասիրաց մտադրութիւնն իր վրայ հրաւիրեց, իր 1877ին հրատարակութեան տուած Եւսեբիոսի Պատմութիւն Եկեղեցւոյ գործն է, Ե. Դարու թարգմանութիւն մըն է գիրքս. որուն սկզբնական բնագիրն ապականեալ և դժուարհասկնալի ըլլալուն, կրկին թարգմանած է, հանդերձ նախնեաց թարգմանութեամբ և հարազատ բնագրին պատճէնովը։

* * *

1876ին Օգոստոս ամսոյ մէջ Հիւրմիւզեան Գէորգ Աբբահօր յաջորդեց Հ. Իգնատիոս վրդ. Կիւրեղեան Տրապիզոնցին։

Դժուարին հանգամանաց մէջ Կիւրեղեան Իգնատիոս Արքեպիսկոպոսն ստանձնեց Մխիթարայ յաջորդութիւնը։ Միաբանութեան ներքին կեանքը զօրաւոր ձեռքի և բարենորոգման պէտք ունէր, արտաքին խոչնդոտներ կային, բարեկամ-թշնամիներ, որոնք

ռաթի մը կը ստանէին բամբասելու և ամբաստանելու համար Հռոմի առջև Մխիթարայ Միաբանութիւնը։ Անոնք որ ընտրեցին այս Տրապիզոնցի Աբբան, գործնական արդիւնք մը ձեռք ձգեցին, որովհետև այն ինչ ընտրուած, գիտցաւ իր հպատակ կարգակիցներն իր շուրջ հաւաքել, անոնց սիրտ տալ և քաջալեր ըլլալ։

Իր օրով Մխիթարեանք սկսան օտար կըրթութեան պէտքը զգալ, երիտասարդ վարդապետներէն ոմանք Եւրոպայի Համալսարանները խրկուեցան, ափսոս սակայն որ այս նոր ուղղութիւնը յարատև շարունակութիւն մը չ՚ունեցաւ։ Ասոնք սակայն օգտուեցան և ընդգրկեցին լեզուական, բանասիրական–քըննադատական նոր ուղղութիւնը։

Վենետկոյ Մխիթարեաններուն անդրանիկ քննադատ–բանասէրն եղաւ Հ. Արսէն վրդպ. Սուքրեան՝ Պոլսեցին, որ 1882ին և Յուլիս ամսոյ 26ին ծաղիկ հասակին մէջ վախճանած է։

Հայկաբան, լեզուագէտ և քննադատ պատմագիր և ապագայ խոստացող միաբան մ՚էր Սուքրեան վարդապետ, որ քննադատութեան ճիւղն ընդգրկող առաջին Մխիթարեանն է. քաջ հմուտ Հայ, Լատին և Յոյն, Ասորի լեզուաց, յաջող բանասէր մ՚եղաւ և որուն մահը սակայն տոհմային գրոց բրոց պատմութեան մեծ և անփոխարինելի կորուստ մըն է։ Իր Եւթիփրոնի Տրամախօսութիւնքը, Սոկրատայ և Տիմէոսի պաշտպանու–

թիւն մը, նախնեաց թարգմանութիւն մ'է, զոր հրատարակեց հնախօսական և քննադատական ծանօթութիւններով և յոյն բնագրին հետ համեմատելով։ Երբ 1877ին այս հրատարակութիւնը գրական հրապարակ ելաւ, Հ. Արսէն Այտընեանի վրայ մեծ մեծ յոյսեր դրուեցան. այս յոյսերը պիտի իրականութիւն գտնէին եթէ վաղահաս մահը, արգիլենք իր օրն ի բուն չարաչար աշխատելուն, չի գար և չի բեկանէր իրեն սպասող խոստմնալից ապագան։ — Եւրիպիդեայ Աղեքսաատորքը 1881ին հրատարակուած է և յոյն բնագրէն վրայէն թարգմանութիւն մըն է ընտիր հայկաբանութեամբ։

Հայր վկայեալ տոհմային Մատենագրութեան և բանագէտ կշռադատ միտք մըն էր Հ. Գարեգին վրդ. Զարբհանալեան, Պոլսեցի, որ 1901ին վախճանած է։

Խոնարհ, հեզահամբոյր և անպաճոյճ ճգնաւորաց կրօնաւոր մըն էր Հ. Գարեգին, կատարեալ գիտուն Մխիթարեան մը, որ հակառակ իր արտաքին effacé նիստ ու կացին մեծ համբաւ մ'եղաւ, գէթ «Հայր տոհմային Մատենագրութեան» տիտղոսին արժանանալու աստիճան. անխոնջ աշխատող մ'եղաւ մինչև իր ալևոր հասակը և իր անխոնջ աշխատութեամբ անմահ անուն մը թողուց հայ Դպրութեանց տարեգրութիւններուն մէջ։

Սեպհական հեղինակն է Հայկական հին Դպրութեան կոչուած աշխատասիրութեան, որ

Հ. Գ. Չարրհանայեան

Digitized by Google

1865ին և 1876ին կրկին տպագրութիւններու արժանացած է. ազգային բարձրագոյն վարժարանաց համար յատկապէս պատրաստուած և յօրինուած դասագիրք մըն է աշխարհաբառ լեզուաւ, ուր բանասէր հմուտ Մատենագիրը Դրորդ դարէն մինչև ԺԳրորդ դար եկող գացող իւրաքանչիւր մատենագիրներուն կենսագրութիւնը կը պատմէ և անոնց գրութեանց ոճին, լեզուին և յառաջ բերած գրական ազդեցութեան վրայ կը ճառէ. իր «Պատմութիւն հայերէն նոր դպրութեան» երկասիրութիւնն ալ, ազգային վարժարանաց համար պատրաստուած դասագիրք մըն է, նմանապէս աշխարհաբառ, ուր ԺԴրորդ դարէն մինչև ԺԸրորդ դար տոհմային գրիչներուն և հեղինակներուն կեանքն ու գործերը կ'ուսումնասիրէ։ Նոր Դպրութեան Պատմութիւնը 1878ին տըպուած է։

Պատմութիւն Միջին և Նոր Դարուց, Պատմութիւն Յունաց, Հռոմայեցւոց և Հայոց Եկեղեցւոյ անուամբ երկու ուրիշ մատենագրութեան դասագիրքեր ալ յօրինած է։

Գանձ մըն էր նա տոհմային Դպրութեան, խղճամիտ կենսագիր մը ազգային հեղինակաց և խիստ քննադատ մը մատենագրական գրուածոց. ամէն անգամ որ իրեն կ'ունկնդրէինք այս նիւթերու վրայ դասախօսութեանց ժամանակ նոր տեղեկութիւն և նորագոյն ալ լոյսեր և խիթեր կ'ունենայինք։

— Բացառիկ տաղանդի բացառիկ ալ կենսա-

գիր պէտք է, ըսած էի Բագրատունի Հօր նկատմամբ։ Թէ ուրիշ ի՞նչ յարմարագոյն բառ մը կրնամ գործածել հանդէպ Հ. Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշանի, ես գոնէ իմ մասիս կարող և ի վիճակի չ'եմ գտնել։ Կենսագրել իր կեանքն ու պատմագրել իր գրական գործունէութիւնը բազմահատոր գրքերու կը կարօտի։ Թողլով աւելի կարող գրիչներու այս պարտքը, կը բաւականանամ յայտարարելով թէ մէկ քանի դարեր միայն կրնան ծնիլ Ալիշանի նման դէմքեր (1)։

Արդի կենդանի վարդապետաց վրայ ալ տեղեկութիւն տալ անժամանակ է, որովհետև ասոնց մէջ կան այնպիսի գրական դէմքեր, որք անշուշտ մօտաւոր ապագայի մը մէջ յաջող և լաւագոյն կերպիւ պիտի գիտնան գերազանցել իրենց նախորդները։ Ասոնց դասակարգին մէջ կը գտնուին ընտիր և յուսալի ոյժեր. այսպէս Հ. Մանուէլ Քաջունի, ուսումնական չափագէտ և արուեստասէր միտք, որուն Արուեստից Գաղղ-Հայ. բառգիրքը կը բաւէ իրեն անուան համար. Իսավերտեանց Հ. Յակոբոս, անխոնջ թարգմանիչ, լեզուագէտ, քաջ անգղիագէտ, որ տօհմային Եկեղեցւոյ Պատմութիւնը, Երգերը, Տարականները, Ծէսերն ու Մա-

1. Հրատարակուեր է Ալիշան Հօր մէկ ընդարձակ կենսագրութիւն, աշխատասիրութեամբ Հ. Սիմոն Երեմեանին։

Digitized by Google

տենագրութիւնն անգղիերէնի թարգմանած և հրատարակութեան տուած է. Հ. Սամուէլ Գանըրարեան, հայկաբան բանասէր և ներկայ սերնդեան ամէնէն քաջ գրաբարագէտը. Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, քննադատ–բանասէր, որուն «Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքն» անուն երկասիրութիւնը բաւական նշանաւոր է և հետաքնին:

Հ. Արսէնաս Վրդ. Տիրոյեան, որուն Նեմեսիոսի, Պիսիտեայ նախնեաց թարգմանութիւնը հանդերձ ներածութեամբ, ծանօթութեամբ և տարբերութեամբ գրչագրաց, ուշագրաւ են. Հ. Յովհաննէս Թորոսեան, Հ. Ստեփաննոս Սարեան, Հ. Արսէն Ղազիկեան, Հ. Էփրիկեան, Հ. Սիմոն Երեմեան (Բազմավէպի տաղանդաւոր և յաջող խմբագրապետ). և ո՞վ գիտէ տակաւին քանի անծանօթ դէմքեր, որոնք թէև ներկայապէս անծանօթ, բայց և այնպէս օրին մէկը Հայ գրոց բրոց կրկէսը պիտի լնուն ազգի ազգի գլուխգործոց թարգմանութիւններով, երկասիրութիւններով և բանաստեղծական կամ դիւցազներգական հեղինակութիւններով:

*
* *

Ժամանակագրական կարգաւ Մխիթար Աբբահօր յաջորդներն են

Ա. Հ. Ստեփաննոս Մելգոնեան, Պոլսեցի, ծնեալ 1716 Փետր. 23. վախճանեալ 1799 Հոկտ. 4: Աբբայ 1750, Ապրիլ 6:

Digitized by Google

Բ. Հ. Ստեփաննոս Ագոնց Գիւլեռ։ Մահա ռահայ ծնեալ 1740 փետր. 23. վախճա նեալ 1824 Յունիս 23, Աբբայ 1800 Հոկտ. 1

Գ. Հ. Սուքիաս Սոմալեան, Պոլսեցի, ծնեա 1776 Յունիս 24. վախճանեալ 184 փետր. 10։ Աբբայ 1824 Յունիս 4։

Դ. Հ. Գէորգ Հիւրմիւզեան, Պոլսեց ծնեալ 1797 Նոյ. 11, վախճանեալ 18 Ապրիլ 11։ Աբբայ 1846 Յուլիս 2.

Ե. Հ. Իգնատիոս Կիւրեղեան. Տրա զոնցի. ծնեալ 1833 փետր. 14. Աբ 1878 Օգոստոս 23։

* * *

Ա. Հ. Ստեփանոս Մելքոնեան գ գլուխ անցած ժամանակ, Միաբանուն կ՚անդամակցէին 50 վարդապետներ և խատաւոր Եղբայրներ (1)։

Իր պաշտօնավարութեան առաջին գ եղաւ Մխիթար Աբբահօր շինած և ա մանակեայ կերպիւ Հռոմայ հաստատել ս վանական կանոնադրութեան թերին նել. գործ մ՚որուն արդէն Մխիթար Ա ալ համամիտ էր։

1. « Անձինք Ուխտիս մերոյ ի մահու թարայ Աբբայի էին 50 ի կարգէ վար տայ և 7՝ յաշխատաւորաց»։ Տես վարք Արանց, Երես 827։

լ
ա
այ
նց
յան
կ ի
լ. ի
ն »
ծէու

անակ
էին և
այս
թեանց
ր մա
ծ, այս
նորհեց

ճանած է Վենետկոյ Մխիթարեաններուն այս անդրանիկ Առաջնորդ – Աբբահայրն ու թաղուած՝ վանքի եկեղեցիին մէջ, դասին մէկ անկիւնն, ուր սովորաբար կը թաղուին՝ առանձինն վախճանեալ Աբբայք:

Բ. Մելգոնեանի անմիջական յաջորդն է Հ. Ստեփանոս Վրդ. Ագոնց Գիւվեռ, որուն գրական կեանքն արդէն ուրուագծած ենք: Է այն Աբբան, որ իրեններուն գրական կեանքին սատարեց և մինչև իր վերջին շունչը պաշտպանեց գրոց բրոց աշակերտները: Յաջող և արդիւնաշատ պաշտօնավարութիւն մ'ունեցաւ: — Կանուխէն արդէն իր վարքն ու համբաւը մեծ է միաբաններուն մէջ, որք անոր ճկուն կենցաղագէտի յատկութենէն դրդուած, զինքն քուէից բացարձակ առաւելութեամբ Աբբայ ընտրեցին: Քիչ վերջ պարագաներու բերմամբ արքեպիսկոպոսական աւագ պատուին արժանացաւ, Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց անուանական տիտղոսիւ (*), որուն պարագաները կ'արժէ պատմագրել:

1. Ագոնց, Սոմալ և Հիւրմիւզ Աբբաներն անուանական արքեպիսկոպոսներն էին Սիւնեաց աշխարհի: Ըստ տոհմային եկեղ. պատմութեան, Սիւնեաց արքեպիսկոպոսը Կաթողիկոսապատիւ էր: Այս տիտղոսը առաջին անգամ Հռոմայ ընդունել տուողները Մխիթարեան Հայրերն եղան, որոնք այսպէս իրենց Աբբաներուն սեպհականեցին: Իբր կաթողիկոսապատիւ արք-

Ութ և տասներորդ դարուն վերջերը Հռոմէական Եկեղեցին տխուր կացութեան մը մէջ էր. իր Պետը վախճանած և Կարդինալական Մարմինն ալ աստանդական, նոր ընտրութեան մը համար դժուարութիւններ ծագած էին։ Կարդինալները Նափոլէոն Ա.ի ձեռքէն մազապուրծ ընտրութեան համար մի տա մի հաւաքուեցան Վենետիկ քաղաքը, ուր համեմատաբար ապահով կրնային ըլլալ և ազատ՝ իրենց ընտրութեանց մէջ։ Հոն Սան Ճիօրճիօ Եկեղեցին Քօնքլավ գումարուելով Քահանայապետ ընտրեցին Պիոս Էրորդը, որ Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան համակիր և պաշտպան Կարդինալներէն մին էր։ — Միաբանութեան հաւաքական դիմումին վրայ, Պիոս Էրորդ այցելեց Ս. Ղազար և այս առթիւ Ագոնց Աբբան բարձրացոյց արքեպիսկոպոսական պատուին «Կալով մնալով ի Վենետիկ ի վանս իւր՝ առ ի ձեռնադրելոյ զընծայեալս ի քահանայութիւն ի Միաբանից Ուխտին», ինչպէս որ կը հաւաստէ Հ. Մաղաք — Թէոփիլեանց։

եպիսկոպոս ձայնաւոր Պատարագի ժամանակ Գունդ կաթողիկոսական գաւազան կը կրէին և կարմիրներ կը հագնէին։ Տարիներ վերջ այս Սիւնեաց տիտղոսը բուռն հակառակութեանց ծնունդ տուաւ, որով Հիւրմիւզ Աբբահօր մահուընէն վերջ Հռոմ այլ եւս ձանձրացած, այս Սիւնեաց արքեպիսկոպոսի տիտղոսը շնորհեց լատինածէս եպիսկոպոսի մը։

Գ. 1824ին և Յունիս ամսոյ 4ին Ագոնցի յաջորդած է Հ. Սարգիս Սոմալեան, որուն ընտրութիւնը բաւականէն աւելի խոչընդոտներու բախեցաւ։

Սոմալեան Աբբային պաշտօնավարութիւնն, որուն կենսագրութիւնը վերը յիշատակուած է, բեղմնաւոր և նոր եղած է գրական տեսակէտով. 22 տարի անընդհատ աշխատած է հայ Դպրութեան համար և անճառ ուրախութիւնն ունեցած՝ տեսնելու իր աշակերտ ձեռնասուններուն հսկայաքայլ յառաջդիմական քայլերը։

Դ. Իր մահուընէն անմիջապէս վերջ Հիւրմիւզեան Գէորգ վարդապետ 1845ին Յուլիս ամսոյ 2ին Աբբայ ընտրուեցաւ։ Իր առաջնորդ և աբբայ անուանումը, արդիւնք Միաբան հայրերուն միաձայն քուէներուն, մե՛ծ գոհունակութիւն պատճառեց վանականներուն շրջանակներուն և Պոլսոյ մէջ, ուր արդէն գնահատել տուած էր ինքզինքն։ Հիւրմիւզ Գէորգ վարդապետ Պոլիս կը գտնուէր Սոմալեան Աբբահօր մահուանը. կ՚ըսուի թէ ընտրողական ժողովին մասնակցելու համար երբ Ս. Ղազար ոտք կոխեց, բովանդակ Միաբանութիւնն մանաւանդ ծերերը՝ զինքն գրկաբաց և բացառիկ ոստիւններով ընտրեցին։ Պարզ պաշտօնական ձևակերպութիւն մըն էր ընտրողական ժողովն. այսպիսի ովսաննայական ընտրութիւն մ՚անշուշտ մեծամեծ արդիւնքներ պիտի ծնէր, եթէ սակայն կրօ-

նական խնդիրներ չի գային կասեցնել Մխի-թարնութեան յառաջադէմ և ծաղկեալ վիճակը (1)։

Մեռաւ նա, այլ ոչ իր յիշատակը. իննտասներորդ դարուն երկրորդ կիսուն Եւրոպայի եպիսկոպոսական դասուն մէջ Հիւրմիւզեան Գէորգ արքեպիսկոպոս — Աբբան մեծ տեղ մը գրաւած էր. հակառակ իրեն կրած չարչարանաց և անտանելի վշտաց, նա կը վայելէր Եւրոպիոյ բարձրագոյն եկեղեցական շրջանակներուն համակրութիւնը, սէրն ու վստահութիւնն, որոնց թարգման կը հանդիսանար բարիզեան առաջնակարգ թերթերէն մին (2)։

Իր մահուան; — 1876 Ապրիլ 11 ըստ

1. « Եթէ օտարաց և հետևողաց աւելազանց իմն թուեսցի յիշեցեալս առ ի մէնջ ըմբռ-դութիւն ի նմա ցանկալի ձրից և շնորհաց, չեն ինչ մեզ ընդ այն զարմանք, զի արդարև ի բազմայեղանակ դէպս յետին ամաց յազգիս, և առանձինն կաթուղիկեայցս, գործ մեծ է ուղղակի նշմարել, որոշել և ճշտել զսահմանս կրօնական և ազգային ոգւոց. թող թէ այնուքիւք զամենեցուն միտս հանել »։ — Տես Բազմավէպ Հանդիսարան — Նոր Շար. Չորրորդ Տարի. Բ. Պրակ Եռամսեայ. Հատոր ԼԴ. Երես 101։

2. « L'Eglise catholique arménienne vient de faire une perte irréparable en la personne de Mgr. Hurmuz Georges. Archévêque de Sunie, Abbé Général de la Corporation Mékhithari-

նոր Տօմարի, — որդէն մեծ էր իր ազդեցութիւնն ու ձեռք ձգած համբաւն, այնպէս որ օտար Տէրութիւններէն շատեր զինքը պատուանշաններով պատուած էին. այսպէս Օսմանեան Տէրութիւնը շնորհած էր Իֆթիխար ականակուռ, Մէճիտիէ Գ. կարգ. Ֆրանսականը՝ Լէժիոն տօնէօր, — ասպետութեան կարգ, — Պարսկականը՝ Շիրու-խուրշիտ Բ. կարգ., Աւստրիականը՝ Եր-

tes, récemment décédé à Venise dans sa soixante-dix-neuvième année.

« Pour apprécier dignement les vertus de ce grand serviteur de Dieu, il faudrait avoir fait partie de la famille religieuse, dont il était le Chef et le Père, depuis 1846 ; toutefois si le vénérable défunt aimait à se cacher dans la studieuse retraite de St. Lazare, d'où sont sortis pendant plus d'un siècle tant de remarquables travaux, les devoirs de sa charge non moins que l' éminence de ses talents le mirent en relation avec d'illustres savants de tous les pays et plusieurs Souverains d' Europe et d'Asie honorèrent des plus flattentes distinctions un mérite qui semblait s'ignorer lui même.

« Des hommes d'une compétence incontestable se plairont à célébrer l'élévation de l'ésprit, l'étendue des connaissances, la sûreté du goût et tant d'autres qualités éminentes qui distinguaient Mgr. Hurmuz ».

JOURNAL L' UNIVERS

կաթեայ թագ, Բ. կարգ, Իտալականը՝ Սէն-Մօրիս է Ղազար. Ա. կարգ:

Անդամ էր նաև Աստուածաբանական Ակադեմիոյ(1), Թիպերեան ճեմարանին(2), բանդէոնի Գեղարուեստից, Արկադեան ճեմարանի(3) և Բօրիզու Պատմական Հաստատութեան(4) և Հռոմայ Կուիրինեանց կաճառին(5):

Ե. 1877ին Հիւրմիւզեան Աբբահօր յաջորդեց Հ. Իգնատիոս վրդ. Կիւրեղեան, Տրապիզոնցին, որ երկու տարի վերջ, 1878 Օգոստոս ամսոյն, Տրայանուպոլսոյ արքեպիսկոպոս անուանուեցաւ:

Հոս աւելորդ է մատնանիշ ընել արդի Աբբահօր պաշտօնավարութեան արդիւնքն. խոհեմութեան և զգօնութեան դժուարին հանգամանաց մէջ ձեռք առաւ իշխանութեան ղեկը: Թէ իր պաշտօնավարութիւնը քանի՛ն արդիւնաւոր եղաւ Միաբանութեան, յայտնի է իր ներկայ ներքին և արտաքին վիճակէն: 25ամեայ ժամանակամիջոցի մը մէջ Կիւրեղեան Աբբան մեծ ծառայութիւններ մատուցած է իր Միաբանութեան, որոնց բնոյթին ու տեսակին վրայ կարելի չ'է այժմէն գաղափար յայտնել, քանի որ իր պաշ-

1. Accademia della religione Cattolica.
2. " Tiberiana.
3. " degli Arcadi.
4. Institut historique.
5. Accademia dei Quiriti.

տօնավարութիւնը դեռ երկար տարիներ պիտի շարունակուի։

* * *

Բոլորովին ինքնուրոյն, ինքնագլուխ և անկախ Հաստատութիւն մըն է Վիեննայի Մխիթարեան Հայր Միաբանութիւնն, որուն Մայր վանքէն բաժնուելուն պարագաներն արդէն Կ. Պոլսոյ լրագրաց մէջ պատմագրած ենք։

Վիէննայի Մխիթարեանները հաստատուած են ի Դրիէստ 1762ին, իրենց հիմնադիրն է Հ. Աստուածատուր վրդպ. Պապիկեան, Պոլսեցին, որ ծնած է 1738ին Օգոստոս ամսոյ 5ին. Մխիթար Աբբահօր ժամանակակիցն է և անոր աշակերտ, որուն մահուընէն ճիշտ 13 տարի վերջ վանքէն գացած բնակած է Դրիէստ։ Այս քաղքիս մէջն էր, որ Պապիկեան իր չորս ընկերակից միաբաններով Միաբանութիւն մը հաստատեց։

Պապիկեան Հ. Աստուածատուր երկաթեայ կամքի, հաստատուն նկարագրի և թունդ պահպանողական սկզբունքներու տէր էր։ Վերջին աստիճան յամառ ալ էր. այս յատկութեանց շնորհիւ էր, որ առանց տասնոց մ'ունենալու գրպանը, կրցաւ Դրիէստի մէջ, ո՛չ շատ հեռի Վենետիկէն, հաստատել Միաբանութիւն մը որուն ընդհանրական առաջնորդն ու Աբբահայրն եղաւ 1792ին։

Արդէն 1780ին արքեպիսկոպոսական աւագ պատուին բարձրացած էր (1)։

Հազիւ թէ Տրիէստի մէջ Նորահաստատ Միաբանութիւնը սկսած էր բարգաւաճիլ և գրական գործունէութեամբ օգտակար ըլլալ Ազգին, երբ Նափոլէոն Առաջնոյն յաղթական և տիրական բանակներուն առջևէն մազապուրծ փախստական, կը ստիպուէր 1810ին փոխադրուիլ Վիեննա և հաստատուիլ ի Քլոսդերնէայպուրկ. 1838ին միայն վերջնականապէս հաստատուեցաւ ի Վիեննա։

Պապիկեան Աբբան, որուն օրով Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութիւնը սկսած էր գրական գործունէութեան, գրական դէմք մը չ'էր, չ'էր ալ կրնար ըլլալ, որովհետև գրականութենէ աւելի իրեններուն ապագային վրայ կը մտածէր։ Ամէն բանէ զուրկ, չքաւոր և երկիցս հալածական, բնականապէս չ'էր կրնար գրականութեամբ զբաղիլ։

Արկածալից և յուզումներով լի պաշտօնավարութենէ մը վերջ, Պապիկեան արքե-

1. Թէ ինչպէս Պապիկեան եպիսկոպոսած է, յայտնի չ'է. ես գոնէ կ'անգիտանամ։ Անուանական արքեպիսկոպոս էր Էջմիածնի։ Պապիկեանէ վերջ ո՛չ մէկ Հայ-հռոմէական Եպիսկոպոս գործածած է այս Էջմիածնի տիտղոսը։ Կը հաւատուի թէ Պապիկեան Աբբան բաւականէն աւելի աշխատած է Հռոմայ մօտ այս տիտղոսը ձեռք ձգելու համար։

Digitized by Google

պիսկոպոս Աբբան 1824ին վախճանեցաւ (1) և իրեն յաջորդեց Հ. Արիստակէս վրդպ. Ազարեան, Պոլսեցին, որ Կեսարիոյ տիտղոսաւոր արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ 1825ին և պաշտօնավարեց մինչև 1855 Մայիս 10։

Վիեննական Մխիթարեանց ունեցած Առաջնորդ Աբբաներուն մէջ հայակապ և նշանաւոր դէմք մըն է Ազարեան Հ. Արիստակէս Արքեպիսկոպոս Աբբան. լուրջ միտք, լեզուագէտ, ճկուն անձ և քաղաքագէտ մեծ դեր խաղացած է Հապսպուրկեան և Վատիկանեան Քուլիսներուն մէջ. խոստովանահայր եղած է կայսերական ընտանեաց և Հապսպուրկի արքունեաց վստահութիւնը, համակրութիւնն ու սէրը վայելած և իր Միաբանութեան ապագան ու դրամական վիճակը հաստատուն հիմերու վրայ դրած է։ Բաց աստի բարեկամ ու խորհրդականն էր համբաւաւոր Մեդեռնիխ իշխան-վարչապետին, Աւստրիոյ Պիզմարքին։

Ազարեան Աբբահօր ժամանակ Վիեննա-

1. Պապիկեան Աբբան իր մահուընէն երկու իրեք տարի յառաջ Վենետկոյ Մխիթարեանց Ակոնց Գիւվէր Աբբահօր գրաւորապէս առաջարկած է երկուց Միաբանութեանց ի մի ձուլուիլը։ Իր այս մտօք և անցուկը մոռցուել ընելու սկզբունքով գրած ձեռագիր նամակն ամենամեծ զգուշութեամբ դեռ ցայսօր պահուած է Ս. Ղազարու Դիւանաց մէջ։ Կ'աւանդուի

կան Մխիթարեան Միաբանութիւնը մեծ փայլ և ճոխութիւն ստացաւ։ Անոր օրովը միայն ծաղկեցան մեզի ծանօթ այն Վիեննական Մխիթարեան Հայրերն, որք փառքերն են Ազգին ու Միաբանութեան։

Ազարեան Արքեպիսկոպոս սիրահար միտք մըն էր լեզուաց և գիտութեանց. մինչ և ամէն ուրեք քաջալերած է գիտուն միաբանները, որոնց գրական գործունէութիւնը գիտէր գնահատել և մորակել։

Քերական և քաջ հայկաբան Զալըխեան Հ. Վրթանէս վարդապետէն վերլ, նոր գիտնական միաբան մը հրապարակ ելած չ'էր։ Ազարեան Աբբան, որ եղբայրական նախանձ վառեալ չ'էր կրնար տանց անտարբերութեան դիտել Մ. Ղազարու «[illegible]» տպագրութիւնները, հոգւով մարմնով չ'էր գլանար իր հպատակ միաբաններուն հարկ եղած օգնութիւնը։

Այսպէս իր շնորհիւ ամենէն աւելի օգտուեցաւ Հ. Գևորգ վրդ. Յովհաննէսեան, Գողանցին, որ ծնած է 1802 Սեպտ. 12ին և վախճանած՝ 1884 Դեկտեմբեր ամսոյ 28ին։

Թէ Ազոնց Աբբան [illegible] էր միութեան, բայց ի տես ծերոց յարուցած դժուարութեանց, որոնք կենդանի վկաներ էին անցած դարձուածին, իր այս նպատակէն ետ կեցաւ. որովհետև այս [illegible] եկած միացած էր նաև այն մեծաքանակ պարտքն, զոր Ճամբաղեան Հ. Մինաս վրդ. ըրած էր Տրիէստի մէջ։

7

Իր երկերն են,

Վարժութիւն Մանկանց. 1826ին հրատարակուած

Ուսումնական, Բնական և Քաղաքական Աշխարհագրութիւն, 1835ին

Հրահանգք Աստեղագիտութեան 1841ին,

Պատմութիւն Տիեզերական ժողովոց, 1847ին։

Գրած է նաև Մարդկային լեզուի վրայ քննութիւնք, Ուսումն ազգային Դաստիարակութեան և իտալիոյ պատմութիւնը սկիզբէն մինչև 1864։

Գրական միաբան մըն էր նաև Հ. Աղեքսանդր Պալեան, Պոլսեցին, 1814ին ծնած է և վախճանած ի Հռոմ 1884ին, Դեկտեմբեր ամսոյ 23ին, ուր Հայ կղերականներուն Ձեռնադրիչ Եպիսկոպոսի պաշտօնը կը վարէր։ Պալճեան Հօր գրական գործունէութիւնն աւելի կրօնական եղած է։ Այսպէս եթէ իր « Դիւրիմաց Պատասխաններ » կրօնքի դէմ տարածուած ընդդիմութեանց, Մոլորութիւնք քողոքականութեան, Պատմութիւն կաթ. վարդապետութեան ի Հայս, որուն լատիներէնն ալ գրած է, երկասիրութիւնները մեկդի թողունք, կ'ունենանք միայն Հայ. և Թուրք Վայելչագրութիւն մը, Ընդհանուր տեսութիւն մը Երկրագնտիս վրայ և Ուսումնական ու բնական Աշխարհագրութիւն մը։

— Վիեննական Մխիթարեանց փառքը սա-

կայն Հ. Ցովսէփ Գաթրճեան վարդապետն է, որուն գլուխ գործոցները տարիներ ու տարիներ վերջ ծանօթացան ազգին։

Առաջին քննադատ Մխիթարեանը Հ. Գաթրճեանն է, որուն պատմական գիտերն արդիւնք են իր քննասէր և լուրջ մտքին։ Քաջ հայկաբան, լեզուագէտ և բանասէր, Գաթրճեան վարպետ մըն է իր սեռին մէջ։

Անկարելի է կարդալ և չի զարմանալ իր ոսկեղինիկ հայերէնին վրայ։

Իր հրատարակութիւններն են

Տպագրուած

Կիւրեղեայ խօսք վասն ծերութեան 1843ին

Եւսեբեայ վասն գործոց և առաքինեաց Աղեքսանդրի Մեծի, ... 1843 »

Գիրք Կիպրիանու վասն միութեան Եկեղեցւոյ . . . . 1846 »

Իրաւախոհի կեղծիք և իրաց ճշմարտութիւնք . . . . 1873 »

Բան դամբանական ի մահ Պետրոսի Եղառջեանի . . . . 1875 »

Պատմութիւն Մատենագրութեան Հայոց . . . . 1851 »

Տիեզերական Պատմութիւն բ. հատոր 1849-1852

Հանգիստ Երանելւոյն Ցովհաննու Հայրապ . . . . 1887։

— Գաթրճեան Հ. Յովսէփ կը պատկանի քննադատներու այն Դպրոցին, որուն նպատակն է կարելի եղածին չափ հեռու մնալ տոհմասիրութենէ։ Ազգային Եկեղեցւոյ և Պատմութեան մէկէ աւելի կէտերը քննադատութեան բովէն անցուցած է և սքանչելի գիւտեր ըրած։ Իր գլուխ գործոցը սակայն Հանգանակ Հաւատոյ և Պատարագամատոյցն է, զորոնք տարիներ վերջ իրեն արժանի Քննադատ Միտք մը, Հ. Յակոբոս վարդապետ Տաշեան հրատարակած է, հմուտ ծանօթութիւններով։

Ազարեան Աբբահօր պաշտօնավարութեան միջոցին ծաղկած են նաև Հ. Կղեմէս Սիպիլեան, նշանաւոր հնախօս, Հ. Քերովբէ Խսպէնեան, հեղինակ—Մատենագիր Ոսկեդարու Մատենագրութեան, Հ. Սրապիոն Էմինեան, ծանօթ հրատարակիչ Գաղղ. Հայ և Տաճկ. երեքլեզուեան բառգրքին։

Ազարեանի յաջորդ Պօզաճեան Հ. Յակոբոս Արքեպիսկոպոս Աբբահօր ժամանակը Վիեննայի Մխիթարեան Դպրոցը չի կրցաւ իր սկզբնական գործունէութեան և կեանքին հաւատարիմ մնալ։

Գաղատացի անձուկ միտք մըն էր Պօզաճեան Աբբան, որ աւելի իրեն հպատակ Միաբանները կրօնական ամենախիստ ուղին առաջնորդեց. իր երկարամեայ պաշտօնավարութիւնը օգտակար եղած չէ Միաբանութեան, որ գուցէ մի անգամ ընդ միշտ ընկճէր, եթէ

Նախախնամութիւնք չի յարուցանէր Ըստ-կարեաններ, Հ. Ղեւոնդ Յովնանեաններ, Այտընեաններ։

Պօղաճեան Հօր մահուընէն վերջ, աբբա-հայրութեան աթոռը ժառանգեց Հ. Վար-դան Ըստկարեան, Հունգարահայ և կեռլացի։

Երիտասարդ քառասնամեայ Աբբան գուցէ մի անգամ ընդ միշտ իր Նախորդին պաշ-տօնավարութիւնք մոռցնել տար եթէ Եր-կինք՝շնորհէին իրեն տարիներու շարք մը։ — Ազատախոհ, համակ աւիւն և ուսումնասէր, Ըստկարեան Աբբան կուռքն էր երիտասարդ միաբաններուն, որոնց գրեթէ մեծամասնու-թիւնն իր սաներն էին։ Սիրելի (persona gratissima) Ֆրանց Յօզէֆ կայսեր և Աւս-տրիոյ Հունգարիոյ Պետութեան, Ըստկարեան Աբբան կրցաւ իր եռամեայ պաշտօնավարու-թեան միջոցին Միաբանութեան վարկը բարձ-րացընել, ելևմուտքը կարգաւորել և մանա-ւանդ վստահութիւն, արիութիւն, համակրու-թիւններնչել Միաբաններուն։ Եթէ այս Աբբան կարենար ընդ երկար պաշտօնավարել, ապա-հովապէս իր Միաբանութեան ոսկեդարը պիտի կարենար ողջունել և օգտակար հան-գիսանալ Ազգին, զոր կը սիրէր մեծապէս Մաճառի տաք և կրակուբոց սիրովը։

Կանխահաս մահը սակայն իրեն յաջորդե-լու աւագ պատուին կոչեց 1886ին Պոլսեցի Հ. Արսէն Այտընեան վարդապետը։

Այտընեանով Վիեննական Դպրոցը յա-րութիւն առաւ և սկսաւ նորէն գրաւել մա-

Digitized by Google

տեսնագրութեամբ։ Թէ Քննական Քերականութեան Հեղինակն ինչպիսի՛ ոգիով օժտեց իր խնամոց յանձնուած Միաբանութիւնը, աւելորդ է հոս պատմագրել։ Ըստ մեր սկըզբան պիտի չ'ուրուագծեմ իր պաշտօնավարութիւնը, քանի որ դեռ կենդանի է Նա։

Իր օրով Միաբանութիւնը համարեա թէ նոր ոյժ եւ կենդանութիւն զգեցաւ. Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան եւ նորերէն Հ. Յակոբոս Տաշեան, Հ. Գրիգորիս Գալէմքեարեան եւ Հ. Գ. Մենեւիշ ծաղկեցան եւ օգտակար ու գնահատելի երկեր արտադրեցին։

Հիներէն յիշատակելի են Հ. Ղուկաս Տէրտէրեան, Հ. Բարսեղ Նուրիճեան, Հ. Սաղաթիէլեան, Հ. Միքայէլ Վեցմատեան, Հ. Դաւիթ Ոսգունեան. եւ նորերէն վաղամեռիկն ու անմոռանալին Հ. Սերովբէ Տէրվիշեան, Հ. Եփրեմ Ջագըճեան, Հ. Գրիգոր Գովրիկեան, Թոռունեան Հ. Թադէոս եւ Հ. Նիկողայոս Աւգէրեան, որոնք օգտակար եղած են ազգային Դպրութեան։

Թէեւ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութիւնն անդրանիկ Եղբօր Վենետկոյ Մխիթարեան գործունէութիւնն ունեցած չ'է եւ ոչ ալ անոր նման հասցուցած մեծ դէմքեր, բայց եւ այնպէս կոչուած է նշանաւոր դեր մը ստանձնելու տոհմային պատմութեան, գրականութեան բանասիրութեան եւ դպրութեան մէջ։

Digitized by Google

Digitized by Google

39015 03240 8299

Digitized by Google

Digitized by Google

Գինն է՝ 70 սանդիմ։

Digitized by Google